

В.У. Таранеўскі

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ XI-XVII СТСТ.

Вучэбна-метадычны дапаможнік для студэнтаў
філалагічных спецыяльнасцей
універсітэта

ББК 83.002
УДК 82.0
Б 25

Аўтар : старшы выкладчык кафедры беларускай літаратуры УА “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М.Машэрава” Таранеўскі В.У.

Рэцэнзент: к.ф.н., дацэнт Харошка Г.П.

Вучэбны дапаможнік асвятляе шляхі станаўлення нарацыі ў беларускай літаратуры ад агульнадзяржаўнага летапісання XII ст. да гісторыка-мемуарных твораў канца XVI – пачатку XVII ст. Вучэбны дапаможнік адрасаваны студэнтам філалагічных спецыяльнасцей універсітэта і прыхільнікам старажытнай літаратуры.

- Выдавецтва УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2006.

ЗМЕСТ

1. Уводзіны.....	4
2. Эвалюцыя нацыянальнай прозы: ад летапісання і агіяграфіі да мемуараў.....	5
3. “Баркулабаўская хроніка”: трансфармацыя летапіснага жанру.....	18
4. “Рэестр списань...” Ф. Кміты-Чарнабыльскага.....	24
5. Ф. Еўлашоўскі і яго “Успаміны”.....	31
6. Літаратура.....	40

I. БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІЯ ЛЕТАПІСЫ

1. “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх”

Галоўнымі творамі, што сыгралі выключную ролю ў станаўленні нашай нацыянальнай прозы, былі “Беларуска-літоўскія летапісы” XV-першай паловы XVI стст. Гэта “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх”, “Летапіс 1446 г.”, “Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага”, “Хроніка Быхаўца”. Яны сталі своеасаблівымі “злучальнікамі” твораў розных жанраў, ад панегірыкаў (“Пахвала Вітаўту”) да легендаў і паданняў, выкладзеных па законах мастацкай прозы Сярэднявечча.

Стваральнік першага беларуска-літоўскага зводу, які складаецца з трох частак (дзве першыя аб’яднаны агульным загалоўка “Избрание лѣтописания изложено вкратце”, трэцяя – уласна “Лѣтописецъ великих князей литовских”), пачаў сваю працу ў духу старажытнарускага летапісца. “Избрание лѣтописания изложено вкратце” створана на старажытнарускай аснове (кампіляцыя і рэдакцыя з рускіх летапісаў пра пачатак “Земли Русей” (854 г.) і наследуе старажытнарускую традыцыю перавагі пагадовых запісаў над сюжэтнымі (летапіснымі) аповесцямі у стылі манументальнага гістарызму. Але ўжо ў ім ярка праяўляецца імкненне пазбавіцца ад пагадовага запісу, што і было зроблена ў “Лѣтописце великих князей литовских”.

Названы летапіс пісаўся без датаў, у форме суцэльнага прагматычнага апавядання, фактычна – гэта невялікая гістарычная аповесць, хроніка, якая складаецца ў найбольш поўных спісах з дзвюх частак: уласна “Летапісца...” і “Аповесці пра Паролле”.

У сваё апавяданне аўтар “Лѣтописца...” ўступіў (па аналогіі з “Евангеллем ад Мацвея”, якое пачынаецца з радаслоўнай Ісуса Хрыста, “Сына Давыдава, Сына Аўраамава”) з пераліку сыноў Гедыміна: “У Великого князя Кгедимина литовского сынов 7 было; старший Монтивид, потом Нарамонт, Олкгирд, потомъ Евнутий, потомъ Кестутий, потомъ Кориат, семей Люборт” [1, 238]. Такого кшталту “генеалагічны” ўступ у апавяданне – нарацыю знамянальны, паколькі першую ступень гістарычнага падання складае генеалогія, захаванне выдатных імёнаў, якія першапачаткова звязаны, як, напрыклад, у Егіпце, з прадметнымі помнікамі, да той пары пакуль на дапамогу не з’яўляецца пісьменнасць, раней за якую немагчыма гістарыяграфія. Паступова, з далучэннем да генеалагічнай кроны падзей і выдатных подзвігаў, генеалогія пераходзіць у хроніку.

“Лѣтописецъ великих князей литовских”, апавяданне ў якім вядзецца з дня смерці князя Гедыміна (1341 г.) і заканчваецца пераломам XIV – XV стст., – гэта па сутнасці палітычная гісторыя Літвы, Беларусі і Украіны, заснаваная на імёнах асобаў, якія рэальна існавалі, і падзеях, якія ў сувязі з

гэтымі асобамі сапраўды мелі месца або часткова былі выдуманымі, легендарнымі.

Экспазіцыя “Летапісца...” мае яшчэ характар звычайнага сінтэзу “генеалогіі” і “геаграфіі” без якой-небудзь дэталізацыі апавядання, як, напрыклад, у сюжэце пра “завяшчанне” Гедыміна, у якім расказваецца пра падзел вялікім князем сфераў уплыву між сынамі: “...Монтивиду отець дал Карачев и Слоним, Нарамонту Пинеск, Олкгирду королеву отцу, Крево, да к тому князь витебский сынов не дръжал, принял ко дочце в Витебеск [в зяти]. Евнутя осадил в Вильни на великом княжени, а Кестутю дал Троки, а Корьюту Новгородок, а Люборта принял володимерский князь [к дочце во Володимер и в Луцеск и] в(о) всю землю Волынскую” [1, 238-239].

Цытата наглядна ілюструе выкарыстанне старажытнарускай стылёвай традыцыі “манументальнага гістарызму”, калі летапісец імкнецца зірнуць на мінулае з “далёкіх адлегласцяў – адлегласцяў прасторавых, часавых (гістарычных) і іерархічных”. Але чым далей – тым летапісец становіцца больш шматслоўным: “генеалогія” і “геаграфія” дапаўняюцца дэталямі, дзеяннямі і якасцямі, і часцей за ўсё гэта адбываецца там, дзе апавяданне вядзецца не пра гераізаванае жыццё, а пра яго кароткія, кульмінацыйныя моманты, як у выпадку з Яўнута, які “во болшенстве будя не полюбился” братам, а больш за ўсё Альгерду і Кейстуту, і “смовивши межу собою и рок учинили, которого бы дня к Вильни пригнати и засести город под братом, великим князем Евнутем...” [1, 239].

Задуманае вялікія князі Альгерд і Кейстут здзейснілі, а “князь великий Евнутий, – паведамляе летапісец, – выскочил, и убежал в горы и в дол и тамо озябе в ноги”. Само апавяданне пра змову з’яўляецца не чым іншым, як завязкай, зыходным момантам у барацьбе за велікакняжацкую ўладу між сынамі Гедыміна. Але знамянальныя тут якраз не змова і людзі, якія ў ёй удзельнічалі, а слоўны спосаб выражэння фіналу княжання Яўнута, які ў “Хроніцы Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага” ідзе не без побытавых падрабязнасцяў і набліжаецца да сюжэтнага белетрыстычнага апавядання: “и в том крику наглом Евнут схопившись, босо, в кужушку едном, з обломков спустился и утекл сам единый в горы мижи льсы и там собь на грудь змерзлой ноги отморозил, был пойманный от жолньров”.

За апавяданнем пра Яўнута і падзеях з ім звязаных ідзе цікавая гісторыя Ваідыла. Бачыцца яна нам першай у “Летапісцы...” маленькай збелетрызаванай аповесцю з элементамі іерархічнага біяграфізму. “Нехто пак [был] у великого князя Олкгирда [паробок, неволны], холоп, Воидило. Първое был пекарцом, потом устави́л его постелю себе слати и воду давати себе пити. Потом пак полюбился ему вел(ь)ми, дал был ему Лиду дръжати и повел его у великих. Потом по животе великого князя Олгирда две лете бол(ь)ше ль было, князь вяликий Ягайло поведеть его вел(ь)ми у высоких и дасть за него сестру свою родную, княгиню Марью, што потом была за князем Давыдом. Князю [великому] Кестутю великую нелюбовь и жалость вделал, што братанну его, а свою сестру, за холопа дал” (1, 240).

Ваідыл, як бачна, для летапісца не герой, не кандыдат на святы алтар, а “некто”, “паробок неволны, холоп”. Непрыняцце Ваідыла і ўчынак Ягайлы нарадзілі ў аўтара працытаванага ўрыўка імкненне быць змястоўным у падачы жыццёва-іерархічных фактаў, не надта ганаровых для Ваідыла. Яго жыццё, праўда, не даведзена тут да канца, як гэта бывае ў агіяграфічных ці біяграфічных творах, а выключныя жыццёвыя факты працуюць на адмоўную характарыстыку ўлюбёнца Ягайлы. Такой была задума летапісца як прыхільніка роду Кейстута, які не прымаў “князя-пахоліка” і гэтае непрыняцце, як нам здаецца, вылілася ў афарбаванае эмоцыямі летапіснае сюжэтнае апавяданне. Да таго ж творца “Летапісца...” ў кароткай гісторыі Ваідыла хараша перадаў сутнасць слоў старажытнаўрэйскага прарока Ізекіля, “што мужы золата здабудуць, а золатам мужоў не здабыць” і гэтым самым выказаў свае негатыўныя адносіны да вядомай з даўніх часоў палітыкі “акняжвання” зямель, у гэтым выпадку зямель Вялікага княства Літоўскага. Ваідыл, па-сутнасці, стаў для летапісца першапрычынай насцярожаных адносін між дзядзькам і пляменнікам, якія пазней перараслі ва ўзброены канфлікт і прывялі да здрадніцкага забойства Кейстута ў Крэўскім замку.

Пасля смерці вялікага князя Кейстута, у палоне, у тым жа Крэве, апынуўся і яго сын, вялікі князь Вітаўт, і, без сумненняў, Ягайла мог распарадзіцца яго жыццём так, як жыццём дзядзькі, але Вітаўтава выратаванне явілася яму ў іпастасях жанчын. “Князь пак великий Витовт седел у Креве у комнате за твердою сторожою, а жонце две ходили покладывать князя у комнату, положив да вон идут, а сторожи около. То пак великия княгини, слышав от людей, иметь великий князь Витовт должей сядети, аль пак также изгадають над ним как и над отцемь его. И пригадала ему так: как жонки пойдут покладать, ино ему одное жонки вскладши порты да выйти вон й з другою жонкою, а той жонце остати у нее, у которое портех вышел. А так его научить. И он наредився в одной жонки порты, да дрогою вышел, да спустился з города: утек в Немци и у Прусы (1, 244).

Летапіснае апавяданне пра ўцёкі Вітаўта з Крэўскага замка з’яўляецца самым арыгінальным, можа быць самым эфектным у “Летапісцы...”. Натуральнаму (самі ўцёкі) і незвычайнаму (спосаб уцёкаў) ходу падзей у гэтым сюжэце дала штуршок жанчына, вялікая княгіня, жонка Вітаўта. Самі падзеі апісаны дынамічна і падрабязна, што толькі падкрэслівае праўдападобнасць таго, пра што раскажваецца. Перад вачыма паўстае візуальная карціна, сцэнарый, напісаны рукою майстра, схільнага да прыгодніцтва, вольнага ад абсалютнага панавання над ім гісторыі ў фактах і падзеях. Летапісец тут ужо секулярызаваны, ён творыць ад сябе, так як, здаецца, не сядзеў разам з Вітаўтам у камяніцы і не быў сведкам той драматычнай сітуацыі. А мудрая парада вялікай княгіні – гэта маленькае рэха мудрых, але каварных “повелений” княгіні Вольгі, з іменем якой звязаны шэраг вострасюжэтных летапісных апавяданняў у “Аповесці мінулых гадоў”. Па маштабнасці спраў Вольгі яе асоба непараўнальная са справамі і асобаю вялікай княгіні, жонкі Вітаўта. Але апошняя выступае ў “Летапісцы...” ужо

не як статычная постаць, а як дзейсны ўдзельнік падзей, што знакава не толькі для летапісання, але і для ўсёй беларускай літаратуры часоў сярэднявечча ў сэнсе займення ёю актыўнага героя.

Выдатным узорам нарацыі з’яўляецца ў “Летапісцы...” і апісанне зверстваў смаленскага князя Святаслава над хрысціянскім народам Беларусі ў 1386 г. Страшная, жорсткая летапісная карціна людскіх пакут выяўляла “небогоугодное дело” Святаслава і апраўдвала ваенныя дзеянні літоўскіх князёў. Паражэнне Святаслава пад Мсціслаўлем – гэта, на думку летапісца, справядлівая помста гвалтаўнікам і мучыцелям, якія “много зла сотвориша хрестянемь, не человекски и ни хрестиянскии, мучиша хрстьянь” (1, 245). “Много зла” – формула асуджэння амаральнасці, праява высокай хрысціянскай маралі. Пафас асуджэння не маралізатарскі, бо спалучаны са страшэннай карціннасцю: “Сбираху и запираху во избыах и зажигаху, а инья жены и дѣти на коле тыкаху...” (1, 245). Зноў бачым, як жахлівыя малюнкi феадальнай вольніцы пазбаўляюцца маралізатарства, вучыцельнасці. На гэты раз не агульным асуджэннем зла, а спалучэннем “асуджэння” з біблейным сюжэтам: “а иных мук над христианы, их же срама ради не писаху, яко же ни Антиох сирский, ни Улиан преступник таких мук не сотворил над христианы...” (1, 245).

Менавіта тут, у апавяданні пра крывавую бойню, учыненую Святаславам, найбольш ярка выражана пазіцыя самога летапісца, паборніка ідэй цэнтралізатарскай палітыкі беларуска-літоўскіх князёў на Русі і неабходнасці аб’яднання беларуска-літоўскіх земляў у адной дзяржаве – Вялікім княстве Літоўскім. Такім чынам, тэкст “Летапісца...” яшчэ і палітызаваўся па-сярэднявечнаму: карціннасць маралітэ, палітыка-дзяржаўная скіраванасць. А ў цэлым – сінкрэтычнасць, сярэднявечны сінтэз. Аднак сам летапісец, яго самавыяўленне, яго аўтарскае “я” ў першым беларуска-літоўскім летапісным зводзе яшчэ не бачны. У гэтым сэнсе аўтар яшчэ аморфны. Гісторыя ў імёнах і падзеях валадарыць над ім, а не ён над гісторыяй. Але ўсё ж унутранае, чалавечае паняцце пра дабро і зло, белае і чорнае каларызуе яго аповед, напаўняе яго ўнутранай страсцю, ачалавечвае, а значыць, псіхалагізуе тэкст – у агульнафіласофскім плане.

Такім чынам, “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх” – гэта першы і важнейшы этап станаўлення нацыянальнай прозы, на якім пераадолены старыя кніжныя традыцыі, “летапісная форма апісання гісторыі”. Ён, на наш погляд, з’яўляецца і ўдалай спробай стварэння звязнага, прагматычнага апавядання пра мінулае.

2. Летапіс 1446 года (“І-ы Беларускі летапіс”)

Другой прыступкай у станаўленні нацыянальнага летапісання ў яго набліжэнні да нацыянальнай прозы стаў “І-ы Беларускі летапіс” (яго яшчэ называюць “Летапіс 1446 года”). Гэты тэкст складаецца з дзвюх частак:

першай – “Избрание лѣтописания изложено вкратце”, другой – “Лѣтописецъ великихъ князей литовскихъ”. Храналагічна гэты летапіс ахоплівае час ад “начала Руси” да 1446 года ўключна. Невядомы, але, несумненна, вельмі таленавіты творца “1-га Беларускага летапісу” пакінуў нам арыгінальны гісторыка-літаратурны помнік, адной з жамчужынаў якога стала “Пахвала Вітаўту”. Яна, несумненна, асобны, выключны па сіле ўсхваляванасці фрагмент, у якім агіяграфічная традыцыя старажытнарускіх “Казанняў...” пра жыццё святых (“Казанне пра Барыса і Глеба”) арганічна спалучылася з прапагандыскай, дыдактычна-панегірычнай традыцыяй “Слоў” увяльбёнага Серафіёна і “залатавуснага” Кірылы Тураўскага. “Тайну цареву таіти добро есть, а дела великаго господоря поведати добро жь есть. Хочю вам поведати о великом князи Александре, зовемем Витовти литовском и русском, иных многих земель господари...” (1, 250).

Так уступае летапісец у пахвалу, у сваю задуму “поведати”, гэта значыць, расказаць пра аднаго з самых магутных валадароў Літоўскай дзяржавы – Аляксандра – Вітаўта. Скарыстоўвае маралітэ (“братия, бога боитесь, а князя чтите”), і традыцыю сярэднявечных жыццё (немагчымасць звычайнаму чалавеку, якім сябе лічыў агіёграф, годна ўславіць справы святога). “Но по ней же по писаному есть... Так же и аз хочу вам поведати о славном том господари. Но не мощно исповедати, ни писанию предати дела великаго князя: яко же бы мощно кому испытати высота небесная и глубина морская, тоже бы исповедати мощно сила и храбрость того славного господоря...” (1, 250-251).

“Хто ж бывае безграхоўным, хіба што адзін Бог?” – пытаўся і сам адказваў на пытанне ўкладальнік “Ізборніка 1076 г.”, і памыляўся ў адказе, бо такім жа паўстае ў “Пахвале” князь Вітаўт. Праўда, выпісаны ён статычна, у адпаведнасці з этыкетам сярэднявечнай гістарыяграфіі, не як канкрэтны індывідум, а як канкрэтны сацыяльны тып, прадстаўнік самай высокай ступені ў іерархічнай лесвіцы грамадства. Аднак манера апавядальніцтва кніжніка пра вялікага князя з’яўляецца новай: яна спалучае ў сабе элементы царкоўна-філасофскага, па-мастацку аформленага апавядання, з якога вычытваецца і канкрэтная гістарычная інфармацыя. Акрамя гэтага, у сваім апавяданні аўтар імкнецца даказаць чытачам, што Вітаўт адпавядае “божаму прызначэнню” “господаря” не толькі Літвы, але і ўсёй зямлі.

Летапісец, праслаўляючы Вітаўта, наследаваў заповіт Кірылы Тураўскага, які той пакінуў у “Слове на сёмы тыдзень па Вялікадні”.

“Историци и витиа, - гаварыў прапагандыст, - рекше летописци и песнотворци, прикланяють своа слухы в бывшая между царей рати и ополчения, да украсят словесы слышашыя и възвеличить крепко храбровашая и мужествовавшая по своём цари и не давших в брани плещи врагомь, и тех славяще похвалами венчают”.

Услаўленне, як адну з задач, якія ставіў перад сабою аўтар “Пахвалы Вітаўту”, вызначае і В. Чамярыцкі, аўтар артыкула “Летапісы” ў акадэмічным выданні “Гісторыі беларускай дакастрычніскай літаратуры”, які піша, што

яна ўяўляе сабой “хутчэй за ўсё ўсхваляванае, эмацыянальнае слова-казанне ў гонар князя Вітаўта”, чым звычайны гістарыяграфічны твор, і тут жа дадае, што “ў жанравых адносінах яна набліжаецца да вершаваных панегірыкаў, што пачалі з’яўляцца на Беларусі ў другой палове XVI стагоддзя” (4, 122).

Пахвалу як від панегірычнага жанру ведала і Кіеўская Русь, пра гэта сведчыць “Пахвальнае слова Вользе”, “Памяць і пахвала Святому Уладзіміру” (апошняя прыпісваецца манаху Якаву). Пахвала звычайна з’яўлялася і састаўной часткай жыццёвых святаў, іх экспазіцыяй, дзе яна як быццам імітавала галоўныя рысы рыгарыстычнага віду антычнай біяграфіі – енкамій. Калі гаварыць пра “Пахвалу Вітаўту”, то яна з’яўляецца не чым іншым, як люстэркам маральнага аўтарытэту Вялікага княства Літоўскага ў асобе Вітаўта і выдатным мастацкім творам, у якім умела скарыстаны сярэднявечны метады абстрактнай ідэалізацыі і які сваёй урачыстай танальнасцю, стылёвымі фігурамі, тропамі (сімволіка, метафары, рытмічная арганізацыя тэксту, эпітэты) ўзыходзіць да пахвал князям у “Аповесці мінулых гадоў” і “Галіцка-Валынскім летапісе”. Каб стварыць такі твор, пра гэта сказаў С.Х.Александровіч, патрэбны былі мастацкі талент, багатая развітая вобразная мова, пэўная эрудыцыя і доўгі творчы вопыт тагачасных летапісцаў; патрэбен быў трывала ўстаноўлены традыцыйны ўзровень мастацкай і духоўнай культуры ўвогуле.

Імя аўтара, што стварыў “Пахвалу Вітаўту”, невядома, бо даўнейшыя кніжнікі часцей за ўсё пакідалі на старонках рукапісаў не аўтографы, як Нестар (“Си на умь азъ гръшный Нестерь приимъ и оградивъся вѣрою и упованиемъ, яко вся възможна отъ тебе суть начать къ слову списания положихъ...”) – а малітву-просьбу да Бога, як аўтар “Жыцця Аўраамія Смаленскага” (“Господи, благослави!... молю ти ся, господи Иисусе Христе, сыне божий, молитвами пресвятыя и пречистыя дѣвы матере и всѣх небесных сил и всѣх святых молбамы, и дай же ми разум просвѣщеніи божіею благодатью, подаждь мнѣ, худому и гръшнѣйшу паче всѣх, свѣтлый подвиг житія и терпѣнія начати о житїи блаженнаго Аврааміа...” (7, 67). Нестар, як бачым, асмеліўся ва ўступе да “Жыцця увяльбёнага айца нашага Фядосія, ігумена Пячэрскага” назваць сваё імя, а агіёграф, аўтар “Жыцця Аўраама Смаленскага”, застаецца безыменным, хаця і адзін і другі ўсімі спосабамі падкрэсліваюць, што яны грэшныя і што толькі Божая воля дапаможа ім у іх працы. Было гэта не столькі імкненнем “застрахавацца” ад нараканняў за дрэнна напісанае “Жыццё”, колькі духоўным пачаткам, “які ўзвышаў думку, закладзеную ў творы, вышэй за асобу аўтара”. Гэта ж самае ёсць у “Пахвале Вітаўту” і ў цэлым “Першым беларускім летапісе”: іх аўтараў можна параўнаць з посудам белага колеру на белым фоне, іх індывідуальнасцяў не бачна, яны невыразныя, але ўнутранае напаўненне посуду – гэта душы і талент летапісцаў, талент апавядальнікаў, гэта іх ярка выражаная пазіцыя прыхільнікаў вялікага князя Вітаўта Кейстутовіча і гарачых патрыётаў Вялікага княства Літоўскага.

3. “Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага”

У 20-ыя гады XVI ст. быў укладзены другі беларуска-літоўскі звод “Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага”, які выкладае гісторыю названай дзяржавы ўжо з антычнасці, з легенды аб перасяленні пяцісот сем’яў рымскіх патрыцыяў на чале з Палямонам у вусце ракі Дубісы, прытока Нёмана. Зварот летапісцаў да антычнасці, да часоў тысячагадовай даўніны з’яўляецца не чым іншым, як іх імкненнем даказаць знатнасць паходжання Літвы і яе валадароў, тое, што ў іх жылах цячэ кроў арыстакратаў. Ні адзін з летапісцаў, па логіцы рэчаў, не мог быць сучаснікам напісанага ў “Выводе и початку о великом князстве Литовском и Жмойтском отколь возмоглися и пошли”, адсюль і разняволенасць, выдумка і фантазія пры стварэнні паэтычнай гісторыі паходжання Літвы і радаслоўнай вялікіх князёў. Але менавіта ў паэтычным вымысле, заснаваным на вусных народных паданнях і легендах, перамешаных з фантастычнай гісторыяй старажытнага Рыма і яго імператараў, і заключаецца эстэтычная прыгажосць і мастацкая свежасць летапісных аповесцяў пра пачатак Літвы.

Хто напісаў летапісныя аповесці “О князати Палемоне и о трех сынох его”, “О великом князи Кгидимине, яко Троки зарубил и Вилну”, “О князи Андреи Полоцком”, “О князи Витовти, як пошел воевати Мир-Туклуя” і інш., нам невядома, аднак несумненна адно: іх стваральнікі былі прафесійнымі летапісцамі, філосафамі і паэтамі. Паэтычная летапісная аповесць (“казачнае апавяданне”, паводле Я.Карскага) пра заснаванне вялікім князем Гедымінам Вільні ў “Хроніцы...” па дынамічнасці дзеяння і жывасці апавядання з’яўляецца ўзорнай для старабеларускай прозы XVI ст. Адметная эстэтыка і багатая творчая фантазія аўтара, прафесійна злучаныя ў аповесці элементы антычнай міфалогіі (“волк железный”) і фальклору (“ворожбит... именем Лиздыко, который был найден в орловъ гнездъ”) гавораць пра высокую літаратурную школу летапісца. Завязка апавядання “О великом князи Кгидимине, як Троки зарубил и Вилну” нагадвае традыцыйны ўступ у казку, інтрыгуючы і цікавы, які хутка разгортваецца ў карціну фантастычную (“и спячи ему там (Гедыміну – В.Т.), сон видъ, што на горъ, которую звали Кривая, топер Лысая, стоит волк желѣзныи велик, а в нем ревет, как бы сто волков было...”) з элементамі рэальнага свету (сам князь, прырода і княжацкія ловы). Цэнтральным месцам у аповесці з’яўляецца сон Гедыміна, развязкай – яго тлумачэнне варажбітом Ліздэйкам: “Княже великии. Волк желѣзный знаменуется город столечныйи тут будет, а чѣто в нем внутри ревет, то слава его будет слынути на весь съвет”.

Яшчэ Арыстоцель, гаворачы пра фабулу і сюжэт апавядальных твораў антычнай літаратуры, бачыў іх “у сукупнасці падзей і ўчынкаў”, антычная ж паэтыка называла вымысел галоўнай якасцю белетрыстыкі. “Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага” манументальна бачыцца нам збелетрызаваным творам, што складаецца з шэрагу асобных летапісных

аповедаў з асаблівымі сюжэтам і адмысловымі спосабамі іх выражэння. Так, у легендзе пра заснаванне Вільні пераважае вымысел, сіла аўтарскай фантазіі, скіраваныя на абгрунтаванне гістарычнай тэорыі паходжання Літвы. Дыялог Гедыміна з Ліздэйкам – гэта больш літаратурны прыём, які сведчыць пра рост прафесіяналізму летапісца, яго наватарства, на творчае выкарыстанне спосабаў і прыёмаў нарацыі. Гэта, на першы погляд, малапрыкметны зрух, але калі параўнаць варштат набору прыёмаў і падыходаў да матэрыялу ў “Легендзе...” з прыёмамі старажытных кіеўскіх летапісцаў, то якраз і бачыцца нарастанне ўмельства, “мастацкасці”, большы росквіт нарацыі і большыя акцэнтны на велічнае, гераічнае, незвычайнае (па драматызму і трагізму). Да манументалізму выявы, такім чынам, даплюсоўваецца выдумка і рэальная канкрэтыка.

4. “Хроніка Быхаўца”

Наступным этапам у станаўленні старабеларускай прозы стала “Хроніка Быхаўца”, у тэксце якой мы знаходзім даволі многа арыгінальных летапісных апавяданняў, лепшым сярод якіх, несумненна з’яўляецца апавед пра паход князя Альгерда на Маскву. Ананімным да сённяшняга дня застаецца яго аўтар, прафесіянальны летапісец, якому ўжо было цесна ў вузкіх рамках пагадовага летапіснага запісу і які імкнуўся вызваліцца ад сухой, лаканічнай летапіснай інфармацыі. Скарыстаўшы сапраўдны гістарычны факт (як паведамляюць рускія летапісы, Альгерд двойчы, у 1368 і 1370 гг., сапраўды стаяў каля сцен маскоўскага Крамля), ён стварыў выдатны белетрыстычны абразок, напоўнены высокай патрыятычнай ідэяй. Рэальных дэталей паходу князя Альгерда летапісец не ведаў, тым не менш апісанне дзеянняў князя ў цэлым адпавядае гістарычным падзеям.

Аднак нас цікавіць не так адпаведнасць праўды летапісца праўдзе гісторыка, колькі яе мастацкае праламленне пад ягоным пяром. Пагадовасць запісу захоўваецца, але гэтая пагадовасць ужо прыём рарытэтны. Бо паглядзіце, як адразу шырока, з эпічным размахам пачынаецца апавед пра тыя часы, калі маскоўскі князь Дзімітрый Іванавіч “без усякае прычыны” пераступіў дагавор і прыязнасць, “прыслаў да вялікага князя Альгерда пасла свайго з агнём ды шабляй”, даючы яму зразумець, што “буду ў зямлі тваёй пасля краснай вясны, пасля ціхага лета” (2, 96). Мы маем тут ёмкасць формулы. Можа, якраз з яе пачынаецца навізна ўзнаўлення часу ў яго эпічнасці, у развітасці абмалёўкі мінулага.

Ёмкасць і эфектнасць зачыну як пачатак рэчышча нарацыі, рэчышча, якое ўвабрала ў сябе маралітэ (“без усякае прычыны, пераступіўшы дагавор і прыязнь”) і сімваліку дэталей (агонь і шаблю шле цераз свайго пасла), – сярэдневяковая, яна не можа існаваць без сімвалікі, як і не можа быць незалежнай ад песенна-народнай стыхіі (“Буду ў зямлі тваёй пасля краснай вясны, пасля ціхага лета”). Летапісец ахвотна падхоплівае яе, паведамляючы,

што “князь вялікі Альгерд, выняў крэсіва, губку і крэмень, запаліўшы губку, даў паслу, і сказаў так”. Тут як бы працяг, “і быў час” – і не без выяўленчай градацыі, нарастанне дзеяння”. “І быў ён у міры і добрай прыязнасці”. “І быў ён” – хоць ад казачнай формулы “жылі-былі”, але адно “і”, якое пачынае сказ, – гэта ўжо шырыня жэста ў яго агляднай і зваротнай перспектыве, кругагляднасці, узняцці над гістарычным часам.

“Дай гэта гаспадару і паведамі яму, што ў нас у Літве агонь ёсць, бо ён кажа мне, што хоча быць у маёй зямлі пасля краснай вясны, пасля ціхага лета. А я, дасць Бог, буду ў яго на Вялікдзень, ды пацалую яго чырвоным яйкам цераз шчыт суліцаю, ды з Божаю дапамогаю да горада ягонага Масквы дзёду сваю прысланю...” (2, 97), – так сказаў Альгерд. Спалучыўшы ў маналогу вялікага князя рэлігійна-хрысціянскую сімваліку (“чырвоным яйкам”) і сярэднявечную ваенную (“цераз шчыт суліцаю”, “дзёду сваю прысланю”) летапісец стварыў эпічную карціну незвычайнай ёмістасці. Яна і візуальная, канкрэтная, і алегарычна-сімвалічная ў сваім кантэксце, хаця і немнагаслоўная, бо маналагічная. Апошняе, як нам здаецца, галоўнае, бо ўвядзенне жывога маналога ў структуру летапісу было новым, чыста літаратурным прыёмам.

В.Чамярыцкі назваў аповед пра паход князя Альгерда на Маскву “займальнай гістарычнай навелай”, а “Хроніку...” ў цэлым “прыкметным крокам наперад на шляху далейшай белетрызацыі гістарычнага апавядання”. З ім можна пагадзіцца, бо “Хроніка Быхаўца” твор сапраўды адметны па індывідуальнай манеры летапісца апавядаць, па дэталізацыі апавядання, па аўтарскай ацэнцы апісаных падзей, па матывацыі ўчынкаў персанажаў. Усе гэтыя моманты ў сярэднявечнай прозе паступова ўзмацняліся па меры руху часу, секулярызаваліся, што, у сваю чаргу, урэшце прывяло да паступовай трансфармацыі летапісных твораў у гістарычныя аповесці, прыватныя мемуары і творы сінкрэтычнага жанру. Апошнія – своеасаблівыя, яны знаходзяцца паміж летапісам і мемуарамі. Першы яшчэ жыве, але ён ужо на парозе знікнення, другія толькі што пачынаюць з’яўляцца на свет, а таму яшчэ жывяцца традыцыямі летапісаў і ў многім падобныя на іх.

II. ЛІТАРАТУРА БЕЛАРУСІ ЭПОХІ АДРАДЖЭННЯ

1. Францішак Скарына

2. “Баркулабаўская хроніка”

Факт “паступовага скону беларускага дзяржаўнага летапісання” і з’яўленне новай, сінкрэтычнай літаратурнай формы “летапіс-мемуары” канстатуе “Баркулабаўская хроніка”, вельмі арыгінальны і рэдкі ў славянскім

свеце помнік пісьменства. Невядомыя яе аўтары (хоць многія даследчыкі і называюць іх канкрэтныя прозвішчы (Аляксей Мсціславец і Фёдар Магілявец) паставілі перад сабой мэту расказаць пра багатае на падзеі жыццё вёскі Баркулабава і яго ваколіц, пераказаць яго легенды і паданні, падаць дакументы, каб яны не зніклі. У якасці зыходнага матэрыялу тэксту “Хронікі...” яны абралі пагадовыя запісы старажытнарускіх і, несумненна, беларуска-літоўскіх летапісаў XV – XVI стст. Вычитваем мы ў ёй два варыянты іх абазначэння: першы – тыпу “лета божого нараджэння 1545...” як бы ўзяты ў рускіх летапісцаў, другі – “...року 1587, месяца октября 1 дня...” – як бы пераходзіць з польскіх хронік, а ўзаемадзеянне гэтых двух планаў тлумачыцца яшчэ жывой агульнаўсходнеславянскай гістарыяграфічнай традыцыяй і польскімі ўплывамі, якія сталі ўжо адчувальнымі ў пачатку XVII ст.

Апавяданне “Баркулабаўскай хронікі” пачынаецца не з апісання дзеянняў і подзвігаў легендарных герояў, не з біблейных часоў, што было ўласціва творам гістарыяграфічнага жанру, а рэальнай айчыннай гісторыяй. Традыцыя старажытнай гістарыяграфіі тут парушана, экспазіцыя “Хронікі...” мае лакальны падзейны характар, які вытлумачваецца цікаўнасцю яе аўтара (аўтараў) найперш да таго, што датычылася канкрэтна сяла Баркулабава або што праз яго праламлялася.

Традыцыйным, як ужо было адзначана вышэй, застаўся пагадовы запіс і сухая, лаканічная намінацыя гістарычных падзей (Берасцейскі сейм 1544 г. з пералічэннем рэальных гістарычных асоб, якія на ім прысутнічалі). Гэты сейм цікавіў аўтара “Хронікі” толькі як факт дзяржаўнага значэння, які павінен быў застацца ў памяці, але які не меў ніякага дачынення да душы. Гэтая ж самая традыцыя вычитваецца і ў апаведзе пра паходжанне Магілёва, узяцце ў 1563 годзе Іванам Грозным Полацка і заснаванне замка “Баркулабов” Баркулабам Іванавічам Корсакам. Аўтар гэтых запісаў, строга прытрымліваючыся летапіснага этыкету, падаў іх у храналагічным парадку, суха, быццам статыст, увёў у аналы гісторыі падзеі, прозвішчы, назвы мясцовасцяў. Ніякага імкнення да дэталізаванага, якаснага, эмацыянальна-вобразнага апавядання тут няма, хіба што ў запісах пра заснаванне Магілёва і ў характарыстыцы Баркулаба Корсака, “ротмистра и старосты дисненского”, які “...на лесе глухом, на кгрунте лесном, на врочищу, прозываемом Брус...” [11, 114] заклаў замак, летапісец пастараўся быць больш гаваркім, аднак і тут ён не ставіў перад сабой мастацкай мэты: пісаў гісторыю без выдумкі і фантазіі – факты, падзеі, асобы. У “Баркулабаўскай хроніцы” гэтыя факты, падзеі і асобы самыя розныя. А.Коршунаў, напрыклад, дзяліў іх у свой час на чатыры групы. Да першай аднёс “уласныя назіранні аўтара апошніх запісаў над жыццём сяла Баркулабава і яго ваколіц”. Да другой – “запісы, лісты і пераказы іншых асоб”. Да трэцяй – “афіцыйныя дзяржаўныя і прыватныя дакументы”. І да чацвёртай – “легенды і паданні фальклорнага паходжання” [11, 26].

Як бачна нават з гэтага падзелу, “Баркулабаўская хроніка” – твор шырокага дыяпазону, шматслойны па задуме, можна сказаць, энцыклапедычны. Гісторыя, этнаграфія і фальклор, дакументальная проза, самі дакументы з’яўляюцца складнікамі яе тэксту. Менавіта не толькі асабістасцю летапісца гэты твор наватарскі, але і рознахарактэрнасцю матэрыялу. Можна, ад гэтага ён не такі гарманічны, як аповед пра Альгерда, і ўсеахопленасць у ім не дае адзінага па ўзроўні стылю, пазбаўляе акрэслена вытрыманых жанравых рамак, тым не менш гэта такія недахопы, якія ў цэлым уздымаюць “Баркулабаўскую хроніку” на новы ўзровень.

Парушаючы храналогію і логіку лічбаў, звернемся найперш да чацвёртай групы. Думаем, што А.Ф.Коршунаў не меў рацыі, вылучаючы ў “Баркулабаўскай хроніцы” асобна “легенды і паданні фальклорнага паходжання”. Як вядома, легенда – гэта праявіны фальклорны ці літаратурны жанр, у аснове якога фантастычная з’ява або вобраз, што падаюцца як верагодныя. Рэальныя падзеі ў легендзе цесна пераплятаюцца з фантастычнымі матывамі і ўтвараюць мастацкае адзінства, дзе дамінуе незвычайнае.

У адрозненне ад легенды, паданне – гэта жанр, у якім з элементамі меншай ці большай фактычнай дакладнасці тлумачыліся рэальныя з’явы навакольнага жыцця, расказвалася пра значныя гістарычныя падзеі роднага краю, пра народных герояў. Паданні, як і легенды, блізкія да казак, але вызначаюцца не толькі займальнасцю, у своеасаблівай форме яны неслі людзям веды пра навакольны свет і гісторыю краю. У “Баркулабаўскай хроніцы” няма ні легендаў, ні паданняў у іх чыстым выглядзе. Несумненна, што яе аўтары, якія жылі сярод народа, напэўна ведалі мясцовыя легенды і гістарычныя паданні. Аднак іх у сваю працу яны не ўключылі, найперш пішучы пра тыя падзеі, якія станоўча або адмоўна ўплывалі на рэальнае жыццё сяла Баркулабава. Падзей было даволі: войны і бунты, царкоўныя сіноды і шляхецкія рокашы, неўраджаі і прыродныя катаклізмы, голад, паморкі і многае іншае. Іх канстатацыя якраз і пераважае. Самая ж галоўная падзея, якая адлюстравана на старонках “Хронікі...” – гэта выхад на авансцэну паспалітага, простага чалавека сяла з яго паўсядзённымі клопатамі і праблемамі аб хлебе існым, з яго смуткам, горам, рэдкай радасцю. Мы маем тут відавочны працэс дэмакратызацыі героя ў сярэднявечнай беларускай літаратуры: ад святога ў агіяграфіі, князя – у летапісах, да domusa, чалавека зямлі, сапраўднага яе гаспадара, жыццё якога было цяжкім, часам невыносным. Голад і холад былі яго бацькамі і братамі, а ложка сырога варыўца – сястрыцай, якая ратавала яго ад галоднай смерці. Не радасць, а людское гора прымусіла аўтараў “Баркулабаўскай хронікі” адкрыць сваю душу, выказаць сваё “я” ў сувязі з эканамічным становішчам, якое склалася ў Вялікім княстве Літоўскім на пераломе XVI – XVII стст.

Узрушальным, жорсткім, але дакладным па сваёй страшнай праўдзе выглядае апісанне голаду пачатку XVII ст., які прывёў да масавай пагібелі бяднейшых слаёў. Асабліва вясной 1602 года. Храніст стварае

апакаліпсічную карціну агульнанароднага гора, беручы за герояў па лініі родавы лік (“маці-бацька”, “сын-дочка”), і хавае па ім (“отец сына, сын отца, matka детки, детки матку, муж жену, жена мужа...”). Ад сваякоў, родных, сямейных ідзе адлік да агульначалавечага гора ў маштабе народа. Бяду-плач зноў жа ўвыпукляе пералічэнне: “...а так мерли одны при местах, на вулицах, на дорогах, во лесах, на пустыни, при роспутях, по пустых избах, по гумнах померли...” [11, 145].

Пералік – гэта ўвогуле летапісны прыём, па наяўнасці ў летапісах ён даўні, але як спецыяльны тройчы ўжыты ў тэксе, ён па-наватарску просты, уяўляе сабой развіццё традыцыі. Урэшце, не тройчы, бо і чацвёрты раз скарыстоўвае гэты прыём хранікёр і як надзвычай удала, прыгожа выходзіць у простую мову: “А коли тот находив у ворот, албо в дому у кого стояли хлеба просили, отец з сыном, сын со отцем, matka з дочкою, дочка з маткою, брат з братом, сестра з сестрою, муж з жоною тыми словами мовили силне, слезне, горко мовили так: “Матухно, зезюлюхно, утухно, панюшко, сподариня, солнце, месяц, звездухно, дай крошку хлеба!” [11, 145].

Але простая мова, просьба хлеба, з’яўляецца не ўласна-асабовай, нібы ад асобы, – яна мностваасабовай (“мовили силне, слезне горко мовили”), у ёй праламляецца нарастанне народнага гора і зноў праз пералік-паўтарэнне, якое становіцца для летапісца суб’ектыўным і асабістым.

У цэлым “Баркулабаўская хроніка” – твор панарамны, які без агаворкі можна назваць *liber vitae* (парадак рэчаў) і які найперш датычыцца *subsidium memorias*, або запісаў пра важнейшыя падзеі, што адбыліся пры жыцці аўтараў. Найперш было паведамленне пра Берасцейскі сінод 1596 г. Да уніі баркулабаўцы ставіліся негатыўна, падобна казацкім войскам, што рабавалі іх і ўсё Вялікае княства Літоўскае. Негатыўныя адносіны да уніі выказваюцца адкрыта. Як прыклад нагадаем запіс пра службу ў гонар уніі, якую езуіт адправіў у царкве, а Іпаці Пацей у касцёле, то “там же у олтара руского, где служил римлянин, в келиху вино у кров барзо шпетную, смродливую обернулася, же тот езуита не поживал. А у олтара римского у Потя вино обернулося у простую горкую воду...” [11, 130].

Не патрыярхальная забабоннасць, не міфалагічныя ўяўленні кіравалі аўтарам гэтых слоў, а яго стан душы, яго маральны лад жыцця і вера ў свайго Бога, яго разуменне сэнсу уніі. Гэта яго пазіцыя і погляд на рэлігійныя справы, што адбываліся ў канцы XVI ст. на тэрыторыі сённяшняй Беларусі, выказаныя словам, якое ідзе ад фальклору, ад прастанароднай вуснай традыцыі.

Асобна баркулабаўцы падаюць у “Хроніцы...” афіцыйныя дзяржаўныя і прыватныя дакументы, узбагачаючы яе фактуру і ставячы шмат якіх пытанняў. Храналагічна першым дзяржаўным дакументам у ёй ідзе “Лист от послов князя великого московского”, які з’яўляецца папрокам польскаму каралю ў вераломстве ад імя “цара и великого князя Ивана Василевича”. У ім маскоўскія паслы абвінавачваюць стырнавага Рэчы Паспалітай у парушэнні перамір’я 1578 г. і ў захопе Полацка ў 1579 г. Пра апошняе інфармацыя

асобная: “Року 1579 господарь король Стефан Батура, кроль полский, княжа седмигродское, под князем великим московским, князем Иваном Василевичом Полтеск замок взял с поляцами литвою...” [11, 116]. Приведзены запіс – гэта рэакцыя аўтара “Хронікі...” на ваенныя падзеі, якія адбываліся падчас Лівонскай вайны на тэрыторыі Беларусі. А ў частцы, якая называецца “Москва Могилев выжгла в Петров пост” даюцца паведамленні і пра ўзяцце ў 1580 г. Стэфанам Баторыем Пскова, і пра спальванне Магілёва, пра спусташэнне Шклова і Копыся, пра бітву між маскоўцамі і ліцвінамі пад тым жа Магілёвам, у выніку якой “страшно было трупы московского гледѣти; реку Днепр сильным трупом язовища загородили, иж колко недель днепровое рыбы не ядали и воды не пивали для великого гнюсу трупы московского” [11, 116].

Лівонская вайна была адной з трагічных падзей у жыцці Беларусі другой паловы XVI ст. Нашы землі сталі месцам крывавых гульняў (дастаткова ўспомніць бітвы і сутычкі пад Полацкам (1563), Оршай (1564), Улай (1564), Азярышчам (1564) і зноў Полацкам (1579). На старонках “Баркулабаўскай хронікі” няма спісаных з аўтапсіі або з пераказу баталістычных карцін, прысвечаных вышэйназваным падзеям. Гэта лагічна, бо яе аўтары не былі баталістамі ці паэтамі героіка-эпічнага складу. Яны былі летапісцамі, найперш скіраванымі на інфармацыю, таму гістарычны, фактаграфічны матэрыял у іх пераважае, і асабліва там, дзе размова ідзе пра справы цэлай дзяржавы. Менавіта гэтай скіраванасцю вытлумачаецца наяўнасць у “Баркулабаўскай хроніцы” і іншых афіцыйных дзяржаўных дакументаў: “Ліста Жыгімонта III ад 11 сакавіка 1592 года”; “Духоўнага прывілея Нікіфара” ад 10 кастрычніка 1596 года; “Ліста от пана некоторого з рокошу выписаного о новинах рокошowych”; “Универсала рокошowego Року 1606, месеца сентебря 25 дня” і “Ассекурации, то ест вольности”.

Большасць з вышэйназваных дакументаў маюць гістарычную, гістарыяграфічную значнасць, а некаторыя, як, напрыклад, “Ліст Жыгімонта III”, і юрыдычную, бо ліст з’яўляецца не чым іншым, як каралеўскім прывілеем епіскапам-уніятам Кірылу Тарлецкаму, Гедэону Балабану, Лявону Збаражскаму і Гермагену (Рыгору Загароўскаму) на зраўнанне ў правах грэка-каталіцкага духавенства з рымска-каталіцкім, аб вечнай падтрымцы каралеўскай уладай уніяцкай царквы і яе епіскапаў “...яко верных подданных и богомольцов”, - “...паки остатнего живота их ставати будет”.

“Ліст Жыгімонта” змешчаны ў “Баркулабаўскай хроніцы” перад апісаннем Берасцейскага праваслаўнага сінода, які пачаўся 6 кастрычніка 1596 г. (аўтар памылкова падаў 1593), і гэта ў пэўным сэнсе сімвалічна. Па-першае, у ім вельмі ярка выражана пазіцыя польскага караля адносна уніі і яе духоўных бацькоў; па-другое, гэта своеасаблівы, падмацаваны каралеўскім подпісам і кароннай пячаткаю пралог, уступ у справы уніі і падзеі, з ёю звязаныя. І апошняе, “Ліст Жыгімонта”, як і ўсё афіцыйна-дзяржаўнае, што было ўключана ў тэкст “Баркулабаўскай хронікі” ў аўтэнтычным выглядзе, паказвае на імкненне аўтараў чым паўней насыціць яе часавую прастору

гістарычнай інфармацыяй самага рознага кшталту. Іншы раз нават не звярталася ўвага на храналагічную паступовасць. Так паступілі і аўтары гарадскіх летапісаў, віцебскага – М.Панцырны і С.Аверка і магілёўцы Т.Сурта і Ю.Трубніцкі. Першыя, акрамя звестак пра мясцовыя падзеі, уключылі ў сваю працу мноства выпісак з твораў знаных у свеце гісторыкаў і летапісцаў (Марціна Бельскага, Яна Длугаша, Пурыуса Пяткевіча, Мацея Стрыйкоўскага). А аўтары “Магілёўскай хронікі” змясцілі у ёй нават літаратурныя творы: вершаваныя пасквілі невядомых пісьменнікаў на польскага прымаса Міхаіла Радзьяёўскага і караля Аўгуста Другога, таксама “Замежны карнавал у Польшчы ў 1701 – 1705 гг.”, скіраваны супраць каранаванай асобы і “саксончыкаў” з яго акружэння. Навідавоку працэс алітаратурвання гістарыяграфічных твораў, пашырэнне іх жанравага канону, адыход ад гістарыяграфічнага этыкету ў бок гістарычнай прозы і нават паэзіі. Падобнае ёсць і ў “Баркулабаўскай хроніцы”. Праўда, няма ў ёй “чужых” літаратурных твораў, затое ў многіх месцах яна настолькі літаратурна здатная, што было б вялікім грахам не аддаць належнага яе аўтарам, не назваўшы іх аднымі з лепшых пісьменнікаў – гісторыяграфам канца XVI- пач. XVII стст., пачынальнікамі гістарычнай прозы ў нашай літаратуры, пачынальнікамі мемуарнай традыцыі.

Мемуарныя прыкметы – фактаграфічнасць, рэтраспектыўнасць, непасрэднасць аўтарскіх сведчанняў – у “Баркулабаўскай хроніцы” адшукваюцца няцяжка. І асабліва ў тых частках тэксту, якія А.Коршунаў назваў “уласнымі назіраннямі аўтара апошніх запісаў над жыццём сяла Баркулабава і яго ваколіц”.

Яны яшчэ не абсалютна выразныя, перадмемуарныя, аднак аўтарскі погляд, аўтарская пазіцыя адносна падзей ясна вычytваюцца ўжо ў самым пачатку твора. У запісе за 1579 год, дзе ідзе апавед пра няўдалыя аблогу і штурм літоўскім, мясцовым войскам, на чале якога стаяў баркулабаўскі ўраднік Андрэй Гудоўскі, Смаленска. Тут пазіцыя аўтара, ліцьвіна, паспалітага высокапатрыятычная. Ён на баку сваіх суайчыннікаў, радуецца, што яны “под Смоленском и Рославлем... места выжгли, волости, села попустошили. Под замьком Смоленским мощно и охотне штурм мели...”, шкадуе, што “не дал им господь бог его достати албо выняти; з ласки божое з добычею великою до домов своих здоровы з доброю славою приехали...” [11, 117]. У той жа час у “Баркулабаўскай хроніцы” зусім адсутнічае *in nomine Domini* отеп (жыццё пісьменніка). Для літаратуры канца XVI – пач. XVII стст. самым важным была падзея, “падзея палітычная, ваенная, сямейная, метэаралагічная” (А.Мальдзіс). Аўтарская асоба, яе прыватнае жыццё выяўляліся рэдка, і гэта было звязана з пераходным перыядам у літаратурнай творчасці: ад летапісу да мемуараў, ад фіксацыі падзей да іх белетрыстычнага адлюстравання, у якім ужо прыватнае жыццё мемуарыста як бы канструявала грамадскае і якое абавязкова падавалася праз прызму аўтарскай філасофіі і маралі. Такія творы з’явіліся ў нас пазней, і найлепшыя з іх – мемуары С.Маскевіча, Я.У.Пачобута-Адлянцкага, К.Завішы,

М.Матушэвіча. У палякаў непараўнальным узорам такога твора з’яўляюцца “Мемуары” Я.Х.Пасека [10]. А пакуль вернай прыкметай перадмемуарнага пачатку ў “Баркулабаўскай хроніцы” служаць аўтарскія пачуцці, эмоцыі, перажыванні, праяўленне ўнутранага аўтарскага “я”, якое было характэрным для новага, рэнесансавага светабачання чалавека канца XVI – пач. XVII стст.

“Реестрь списань ... “ Ф.Кміты-Чарнабыльскага

Ф. Кміта-Чарнабыльскі увайшоў у гісторыю сярэднявечнай беларускай літаратуры як аўтар 30 рэзідэнцкіх лістоў-пасланняў, якія ён у перыяд з 6 снежня 1573 г. да канца 1574 г. даслаў панам радным і іншым высокапастаўленым асобам Вялікага княства Літоўскага.

З’яўленне лістоў Ф.Кміты-Чарнабыльскага не было выклікана яго ўнутранай рэфлексіяй ці жаданнем увекавечыць сябе ў аналах гісторыі. Яны з’явіліся ў выніку службовай неабходнасці, як абавязак, які патрэбна было выконваць у межах пэўнага “этыкету” і рэгулярна, нягледзячы на стан душы, здароўя, матэрыяльнага становішча. Ні Леў Сапега, які ў 1609 – 1611 гг. вёў перапіску са сваёй жонкай Альжбэтай Радзівіл, ні “венскі трыумфатар” Ян III Сабескі, пасылаючы поўныя шчырасці і каханні лісты Марыі Казіміравай (Марысеньцы) з французскага дома Д’аржэ, не былі ў рангу канылярыстаў. Падобна аршанскаму старасту чыніў справаздачу Ян Піятроўскі, які быў рэзідэнтам Андрэя Апалінскага пры Стэфане Баторыю, калі апошні ў 1581 г. асадзіў Пскоў. Рэзідэнтам князя Станіслава Кароля Радзівіла быў і Казімір Сарнецкі, які штотыдзень адсылаў свайму патрону інфармацыю пра жыццё двара Яна III Сабескага. У пэўнай ступені як рэзідэнцкія справаздачы, толькі ў форме гістарычных запісак, мы можам разглядаць апісанне дыпламатычных місій Сігізмунда Герберштэйна і Джэрома Гарсея ў Масковію да цара Івана Васільевіча Грознага. З адной толькі розніцай, што яны прызначаліся для шырокай еўрапейскай аўдыторыі і тэматычна ахоплівалі ўсе сферы тагачаснага рускага грамадства, ад быту і нораваў народа, да знешняй і ўнутранай палітыкі самадзержца. Блізкі да іх і Мікалай Крыштаф Радзівіл са сваёй польскамоўнай “Peregrynacyjej do Ziemi Świętej” [7], які з пазіцый рэнесансавага чалавека апісаў экзатычны свет Егіпта і Палесціны. “Перэгрынацыя...” імпануе перш за ўсё шырокай шкалай назіранняў. Назіральнасць Радзівіла часта бывае даволі дробязнай, аднак яна заўсёды індывідуальная і становіцца выразнай у візуальным і нават пластычным апісанні прадметаў. У гэтым сэнсе Радзівіл даходзіць да дасканаласці, імкненне да дробязяў указвае на характар гэтага чалавека, якога цікавіць “усё і ўся”, і на пісьменніцкі талент. Філон Кміта-Чарнабыльскі не адбываў падарожжа ў Святую Зямлю, але ён у многім падобны да Радзівіла: па самавыражэнні, цікаўнасці і дапытлівасці, па спосабу падачы інфармацыі, якую ён атрымліваў ад сваіх калегаў, па Божым дары да слова нарэшце.

Неаспрэчна, што “Реестрь списань, которые есьми листы через посланьци мои, даючи ведать о князю великом и о новинах, о которых мне шпеги мои з земли его неприятельское московское ведати давали...” Ф.Кміты сёння справядліва вылучаны з чыста эпістальнага жанру і ўключаны ў кантэкст гісторыка-мемуарнай літаратуры. А калі ўлічыць, што лісты ўкладзены ў храналагічным парадку, а інфармацыя збіралася, правяралася, адпаведным чынам афармлялася і толькі пасля гэтага дастаўлялася адрасатам, то іх можна назваць і дзённікавымі справаздачамі. З адзнак эпістальнага жанру ў “Реестре...” засталіся толькі тытулаванне ды ўвядзеныя звароты кшталту “освенционные а ясневельможные, милостивые панове рада Великого княжества Литовского, панове а панове милостивые”, а таксама даты напісання. Зразумела, што не ўсе “Лісты...” Ф.Кміты раўназначныя па аб’ёме пададзенай інфармацыі, па літаратурна-эстэтычнай арганізаванасці, па моцы аўтарскіх эмоцый. Кульмінацыяй менавіта мастацкасці Ф.Кміты сталі лісты да Я.Валовіча ад I.VI.1574 і 5. VII.1574 гг. Яны, як пісаў А.Коршунаў, “...выходзяць за рамкі службовых данясенняў і набываюць характар вострапубліцыстычных артыкулаў, прасякнутых пафасам бязлітаснага выкрыцця закулісных махінацый кіруючай вярхушкі Вялікага княства Літоўскага і яе капітуляцыі перад відавочным дыктатам ганаровай і нахабнай польскай феадальнай знаці” [11, 19]. Проста сказаць “артыкулы” – гэта значыць нічога не сказаць пра жанрава-стылёвую сутнасць допіса-даносу. Жанрава лепшыя допісы Ф.Кміты блізкія да летапіснай рэалістычнасці (бо аб падзеях, людзях), але яны – і ўласна проза, як нарацыя, як апавед. Гэта можа быць блізкім і да навелы (“...татар, повядают, войска великие, мижи которыми три царевичи, а стоят уже в земле его, в полях пустых, на урочищах в лужках овечих. Ино против них зготовал, дей, войска свои немалые и положил около реки Оки, при которых и гуляй-городов набудовал, дей, немало...” [11, 64], і да эцюда (...не дай Бог ляху быть! Вырежет Литву, а Русь поготову!” Давно резать погане литвина, и тот, де с прырожения натуры на себя сам необачное... просто як овца: где их больше берёт волк, там оне дальше за ним идут!...” [11, 87], і да аўтарскага маналага – ляманту – разважання (“... а естли каждый о себе мыслить, и я пак, милостивые панове, чы бестыя, абы о животе моим промышлять не мел? Будет добро – будет. А не будет – горш сего не будет. А ничего! Межи людей, а не на староне згину...” [11, 62]).

Як бачна, Ф.Кміта ў сваіх “Допісах...” інтуітыўна дайшоў да скарыстання розных жанравых формаў у іх пачатковым варыянце, у іх дзіцячым узросце. Яны розныя, але ў іх многа тыпалагічна блізкага, паралельнага. Найперш – лёгкі спосаб апавядання, словы як бы самі злітаюць з вуснаў старацы, і бачыцца ён нам не старацам хілай і ўбогай крэпасці, а сказальнікам, чые слова ўзгадавана на мудрасці, дасціпнасці, маральнасці слова народа. І лямант Ф.Кміты ў яго слоўным выражэнні – ад народных лямантаў-плачаў, практыкавацца ў якіх беларусам заўсёды хапала прычын і здатнага матэрыялу. Ф.Кміта быў патрыётам, верна служыў свайму

краю, добрасумленна выконваў абавязкі старасты “скгнилого и голодного” прыгранічнага горада і рэзідэнта паноў сенатараў, у тым ліку і Яўстафія Валовіча. Як у “Хроніцы Быхаўца” ў сувязі з аўтарскім патрыятызмам узнікла паэтычнае апісанне пахода князя Альгерда на Маскву, так у Ф.Кміты многія моманты яго перапіскі па той жа прычыне займелі стыль мастацкай гістарычнай прозы, будучы дадзеныя вобразна і эмацыянальна. Патрыятызм аршанскага старасты не быў належна ацэнены, часта нашчадак “літоўскага Ганібала” (так у народзе прызывалі яго бацьку Сямёна Кміту) са скрухай і адчаем, нават плачам звяртаўся да сваіх апекуноў з просьбай уважыць яго заслугі, яго худароднае становішча: “Нещасный есьми дворянин, згиб есьми в нелзды, а больш з жалю: люди на кашы переели кашу, а я з голаду здох на сторожы! Помсти, боже государю, грехопадение, хто розумеет! Бо придет час, коли будет надобе Илии Муравленина и Соловья Будимировича придет час, коли служб наших будет потреба!” [11, 84].

Такія абзацы ў “Лістах” Ф.Кміты-Чарнабыльскага – гэта сапраўды вышыня літарацкасці стылю, гэта выява літаратурнага таленту, голасу жывога чалавека. Гэта публіцыстыка з пафасам асуджэння і выяўлення сябе як літаратара, знаўцы нацыянальнага мастацтва, фальклору, іх вытокаў, гістарычных каранёў. Упамінанне Іллі Мурамца і Салаўя-разбойніка – гэта шматзначна, гэта красамоўна, бо сведчыць, што памяць літаратара XVI ст. не пазбаўлена памяці пра легендарнае мінулае краю. Подых гістарызму – ў фундаменце, у пачатку нацыянальнай прозы. Мы можам успомніць гістарызм “Слова пра паход Ігаравы”, які быў звязаны з успамінам аб часе Траянавым. Ф.Кміта-Чарнабыльскі, відаць, першы ў сваё ліставанне ўплёў легендарную гісторыю, яднаючы яе са сваім часам. Гэта былі першыя прыступкі ў гістарызацыі нацыянальнай прозы. Ф.Кміта-наратар, ён эпістэлярны, эмацыянальна-экспрэсіўны, публіцыстычны. З гэтага ён паўстае ў поўны рост як асоба, як чалавек неспакойнай душы, філасафічны і маралістычны, мудры мудрасцю народнай этыкі, хрысціянскай ідэалогіі.

Аднак самым, як нам здаецца, літаратурна і эстэтычна арганізаваным у перапіскі Ф.Кміты з’яўляецца ліст “До Остафея Волловича, каштеляна троцкого”, датаваны 5 жніўня 1574 г. Традыцыйна, “тым же обычаем”, як і да ўсіх паноў сенатараў Вялікага княства Літоўскага, распачаў Ф.Кміта гэтае пасланне. Навін, “годных ведомости”, аднак не мае, а пачаў з разважанняў пра тайныя ўцёкі Генрыха Валуа з польскага каралеўскага трона. Такой падзеі Ф.Кміта не разумее: “Дивные суть судьбы божи! Мы от ворот, а он дирую вон. Не только нам того розумети, але такого государственного отъеханя всему свету не вместити! Неслыхана от веку, абы хто слепорожену отворыл очи; так и помазанцу божему тым способом од подданных своих уехати! Ова, второй ест Нептонов (?). Бы ту в (аша) м(илось), п(ан) м(ой) милостивый, ушы свои мел! Який же около того шмер на Москве, який пры границах! Страх божий! О всем все ведают, прекладаючи то живот государский, яко был в руках наших, которая ему была вчастность, який покой, яковая вдячность, што за роскош, што за послушенство, якая соромота через

цедулы, за очы и в очы, якая преспечность здоровья его. Яка тепер обелживость, похвали, одповеди! Если бы чого кому не дал, если бы теж, ведле права, кому судил, вытегаючи ременья з нас? И што за выхованье мел, уруганя, посмеху, прикростей самому и слугам его французам, розберанем маетности его, именей, скарбов? Див божий и страх божий! Не вымовить, не выписать того человек не може” [11, 85-86].

Выпісаны абзац ліста больш публіцыстычны, чым скаргі Ф.Кміты на сваю нядолю. Ён выяўляе Ф.Кміту як удзельніка дыскусіі, дыспута. Можга гэты ўдзельнік зашматслоўны, але гэтая дыскусійнасць зноў жа з гістарычнымі, перадусім скарынаўскімі каранямі. Яна, можна сказаць, канфліктная і расшырала эмацыянальны дыяпазон прозы з доляй іроніі, толькі што не вельмі гнеўнай, сярэднявечнай, якая ўжо ў чымсьці перадасветніцкая. Такія эпістальныя пасажы несумненна былі на шляху да прозы ў яе перш за ўсё мемуарным варыянце.

Як чалавек сярэднявечча Ф.Кміта ідэалізуе маскоўскага самадзержца Івана Грознага. Яшчэ ў лісце ад 13 сакавіка 1574 года ён з павагай расказваў пра яго мудрасць, з якою той прымаў Даўлет Гірэя, пасла крымскага хана. Цар, пераапануўшыся ў сялянскае адзенне, сеў “на месцы своем государском”, перад сабою паставіў слуг з сякерамі, а сына, у такім жа адзенні, пасадзіў побач з сабою. Калі з’явіўся Даўлет Гірэй і сказаў Грознаму, што чакае хан вяртання Казані і Астрахані і каб з кожнага свайго чалавека цар даў хану па грыўне, то стане тады з Крымам мір на вякі, а калі такога не зробіць, то будуць у рускай дзяржаве летам госці, і ў напамінак пасол падаў Грознаму “толый нож”, знак вайны. На што самадзержца адказаў: “Цар, де господар твой, просит мене о дань, ино, де, нечего дати – он мене всего сам ограбил, а то ты, посол его, видиш, в чом я тепер сежу и ничего не маю, а што маю, то посылаю”.

Зняўшы, де, тот з себе бараний шлык, а з сына такіх же другіх, и тому послу дал.

“А што, де, мне упоминается о царства мои, тому, де, быти не мощно. А обещкается, де, ко мне на лето бысть гостем, я, де, его жду и браги, де, дополна навару. А послал мне через тебе, посла своего, нож, а я ему посылаю топор” [11, 55]. Падаючы рускага цара хітрым, заступнікам сваіх царстваў (не тое што Генрых Валуа) і сваіх падданных Ф.Кміта вырашаў дзве задачы: па-першае, ён выконваў абавязкі рэзідэнта-інфарматара; па-другое, гэтай інфармацыяй імкнуўся зрабіць Яўстафія Валовіча прыхільнікам тых, хто хацеў бачыць Івана Грознага на каралеўскім троне Рэчы Паспалітай. І па-трэцяе, Ф.Кміта не быў у Братошыне, не чуў ні слоў Даўлет Гірэя, ні самога цара, а запісаў іх ад слугі віленскага мешчаніна Лукаша Мамоніча Аляксея. Запісаў ёмка, выразна, быццам усё жыццё займаўся літаратурнай творчасцю, а не дачаснай службовай перапіскай. Такім чынам Ф.Кміта-Чарнабыльскі выяўляе сабе валадаром жывапіснага слова ў перадачы простае мовы няўласна-простае, а ў вуснах рускага цара спростанародненае (гэтае “де”,

“да”). Зноў жа ўсё гэта знак набрыняцця прозы, каранаванне яе ў эпістальнай форме карцінным пачаткам, іграю сімвалаў і іранічнасцю.

У гэтай сувязі ізноў успомнім летапіснае апавяданне пра паход князя Альгерда на Маскву з “Хронікі Быхаўца”, асабліва яго зачын. Ф.Кміта і невядомы летапісец практычна ідэнтычныя ў перадачы слоўных дэталей перамоваў, у скарыстанні дыялога і сімвалічных знакаў вайны і міру. Тут аршанскі стараста ўжо не толькі інфарматар, а сапраўды выдатны апавядальнік, фантазёр, мастак.

Наколькі выразны ў стылі Ф.Кміты літарацкі пачатак, настолькі выразна яго эпістальская манера ў блізкасці да фальклору. Фальклор як бы падпірае эпістальны талент Ф.Кміты-Чарнабыльскага. Ён надта і надта каларызуе яго пісьмо, прыказкі нібы зрываюцца з вуснаў самаахвоць (“И каши не хочу, и по воду не пойду”, “ожогшыся на молоце, велено на воду дуть”; “коли топили – топор давали, а выплывши – ни топорища”; “солгавши спаслися” і іншыя). Пісьмо пісанае, яно ў Ф.Кміты як жывое маўленне. Нібы з жывых вуснаў яно злятае, размоўнае, народнае, робячы выявы таксама народнымі.

Многа ў лістах і параўнанняў (“Ово просто есмо як рыба в омуте: слепи, неведоми!”), афарызмаў (“Постави, господи, законодавца над ними, да розумеют языци, яко человекий суть”, “бог и слепому очи отворит”, “заповедь господня издалече просвещает очи”) і г.д. Увязаныя ў структуру кмітаўскай інфармацыі, яны разрываюць межы звычайнага ліста-справаздачы пра падзеі ў Рэчы Паспалітай і Маскоўскім царстве, робяць яго сапраўдным белетрыстычным апавяданнем, праўда, больш статычным, апісальным, чым дынамічным. Дынамізм апавядання ў Ф.Кміты рэдкі. У яго, можна казаць, няма герояў (акрамя самога), таму ён не піша пра іх учынкi, думкі, не абмалёўвае характары, не разважае над прыналежнасцю чалавека да сіл добра і зла, як яго сучаснік Ф.Еўлашоўскі, які падзяліў персанажаў сваіх “Успамінаў” на аб’екты дыяметральна супрацьлеглыя, як кніжнікі XI – XIII стст., што карысталіся універсальным рэлігійна-сімвалічным прынцыпам адлюстравання падзей і чалавека Ф.Кміта-Чарнабыльскі не быў кніжнікам, прафесійным пісьменнікам. Ён быў жаўнерам, галоўным “інструментам” якога была шабля, а не пяро. Але “Реестр списань, которые есьми листы...”, нягледзячы на яго рацыяналізм і прагматызм, бачыцца нам важнейшай пазіцыяй у станаўленні нарацыі ў старабеларускай прозе ў яе мемуарным варыянце.

М.Чачулін, адзін з першых рускіх гісторыкаў літаратуры, вызначаючы значэнне і месца мемуарных твораў у шэрагу гістарычных крыніц, амаль што знамянальна выказаў думку аб тым, што калі цяперашніх мемуарыстаў, якія цвёрда помняць, што рана альбо позна іх запіскі будуць надрукаваны, можна запозрыць у нейкім недахопе шчырасці, у імкненні пакарасавацца, выставіць сябе лепшым, чым быў у сапраўднасці, то нічога гэтага нельга дапускаць у старых рускіх мемуарыстаў... Большасці з іх напэўна: ў галаву не прыходзіла, што іх творы потым стануць вядомы тысячам чужых людзей.

Яны, несумненна, пісалі, як думалі. Проста разварушаная разумовая дзейнасць, бачанне масы навацый, якія ўвайшлі ў іх жыццё, падштурхоўвалі іх на параўнанне новага і старога, пры параўнанні ж з'яўлялася жаданне запісваць. Сказанае цалкам можна стасаваць да С.Маскевіча, Я.У.Пачобута-Адлянніцкага, нават да Ф.Еўлашоўскага, але ні ў якім разе не да Ф.Кміты-Чарнабыльскага. Ён не параўноўваў новае са старым, традыцыйна, па абавязку службы запісваў неабходную інфармацыю на паперу. Іншая справа, як запісваў і што ўплывала на манеру запісвання. Разгорнутае апавяданне чытаем мы звычайна ў Ф.Кміты тады, калі ён піша ў стане афекту, выкліканага або несправядлівымі адносінамі да яго асобы з боку паноў сенатараў, або стрэсавымі сітуацыямі. Па гэтай прычыне нагадаем яшчэ адзін ліст, які быў напісаны ім да троцкай кашталяншы Феадоры з Сапегаў Валовічавай. Гэта адзіны ліст з “Реестра...”, які быў адрасаваны жанчыне, не каханай ці жонцы, а магнатшы, пані і заступніцы.

“Милостивая государине, челом же бью и, поклекнувши сердцем и коленми, унижоне прошу! Утоли свою панскую таковую жалость, а не нарушай здоровья своего панского для негодного и нендznego мене, слуги своего.

Не чыню такового о том писаня моего к самой особе в(ашей) м(илости), государини моее, але только шырокую оную реч, якобы вкратце взявши, до е(го), м(илости) п(ана) троцкого нешто давам ведать. Хотя было и первой дано знать, але муселосе то за трудностями е(го) м(илости) панскими у е(го) м(илости) препомнеть. Што обачыть будеш рачыла там таковое жродло, с чего тот здрой вышол, а на мне, слуге малом в(ашей) п(анской) м(илости), в таких послушенствах будучы повинному, не будете рачили далеко вины класть прикладом нашего збавителя: “Хто во мале верен, и во мнозе верен..” [11, 74].

Нават у прыватным лісце, дзе здавалася б, ідзе простая інфармацыя, просьба і нізкапаклонства (“...Милостивая государыня, челом же бью и, поклекнувши сердцем и коленми, унижоне прошу!”), Ф.Кміта-Чарнабыльскі не можа не праявіцца як літаратар. У чым ён праяўляецца? У метафарычнасці (“жродло, с чего тот здрой вышол”), эпітэтах (“слуге малом”), сутыкненні літоты з гіпербалічным узвышэннем (“а на мне, слуге малом в(ашей) п(анской) м(илости), в таких послушенствах будучи повинному, не будете рачили далеко вины класть прикладом нашего збавителя...), ва ўпляценні ў тэкст біблійных элементаў (афарызмы – “а если у скрытых речах не будет хто верен, а у открытых тому хто веру имеет?”), у спробах самому быць афарыстычным (“лепей же што есьми жив, нижли б вжо по могиле и трава поросла”, “...если б-гого боже, не дай! – за несчастем яким, с панов спадши, а на мне обурыло, мусел бы и иных чьих скуры ремень при том быть” [11, 78].

Такім чынам, і ў малой форме ліста Ф.Кміта-Чарнабыльскі застаецца. як ужо адзначалася вышэй, літаратарам, прычым, яго творчы варштат багацее, ён дае прыклады выкарыстання прыёмаў, якіх у іншых лістах няма

(тых жа афарыстычнасці і гіпербалізацыі) або ёсць у адзіным варыянце. Гэта – праява літарацкай школы – прыклад, як адбывалася нарошчванне апавядальніцкага ўмельства.

У “Лісце да Тэадоры Валовічавай” панегірызм і кмітаўскае нізкапаклонства, яго лямант вынікаюць з канкрэтнай сітуацыі, а менавіта з апалогіі. Аршанскі стараста апраўдваўся ад абвінавачанняў, якія былі яму прад’яўлены ў 1573 годзе на Рудніцкім з’ездзе кіраўніком польскай пасольскай місіі да Івана Грознага Міхалам Гарабурдам і інш. Апалогія, як ужо адзначалася, часта сустракаецца ў творах аўтабіяграфічнага характару. У пэўнай ступені такія з’яўляюцца “Мемуары” польскамоўных аўтараў С.Маскевіча, Я.Цадроўскага, Я.У.Пачобута-Адлянцкага, беларускамоўнага, але з моцным польскім ухілам Ф.Еўлашоўскага і інш. Перапіска Ф.Кміты з панамі сенатарамі Вялікага княства Літоўскага не з’яўляецца аўтабіяграфіяй ці мемуарамі ў іх сучасныя разуменні. Можна казаць толькі пра пэўны і не такі працяглы адрэзак жыцця гэтага чалавека, які па неабходнасці, можа нават па прымусу быць запісаны на паперы і займеў выгляд мемуарападобнай канструкцыі. Тут навідавоку кмітаўскае “я”, адсутнічае рэдагаванне, якое залежыць ад дыстанцыі між фактам і момантам яго фіксацыі. Апавядае Ф.Кміта няроўна, калі сутнасць апавядальніцтва разумець толькі ў эмацыянальна-вобразным або паэтычным праяўленні. Ф.Кміта – дакументаліст, асабліва ж якасць дакументальнай літаратуры – яе ўстаноўка на аўтэнтычную дакладнасць, адчуванне якой у адрасата не павінна страчвацца і якая, урэшце, на паперы можа не заўсёды адпавядаць рэальнаму факту. Фактычныя адхіленні ёсць і ў Ф.Кміты, але яны не адмяняюць устаноўкі на аўтэнтычнасць як першы прынцып кожнага з яго 30 лістоў. З аўтэнтычнасці вынікаюць пазнавальныя, маральныя, эмацыянальныя магчымасці, блізкія да мастацкай літаратуры.

Такім чынам, выпадак, бег падзей, гістарычная “акцыя”, факт – цэнтральныя прадметы зацікаўленасці Ф.Кміты. Справаздачна-храніцёрскі падыход (а мы бачылі, што Кміта яго прыняў) меў свае наступствы ў яго рэагаванні на любую змену сітуацыі: ад дзяржаўнай ступені да дробных выпадкаў прыватнага жыцця. Гэтыя прычыны мелі сваё эпічнае значэнне праз самапастаўленне націску на змястоўны запіс, на злучэнне падзей, на іх упарадкаванне. Інакш, Ф.Кміта асвойваў розныя спосабы апавядання, выпрацоўваў яго стылістычныя строі, і ў гэтым сэнсе чым большы яго індывідуальны ўклад у акругленне разнароднага матэрыялу, тым больш упэўнена мы можам гаварыць пра частковае фармаванне і заклад у “Рэестры...” фабульных сюжэтаў, карціннасці і вобразнасці.

Ф. Еўлашоўскі і яго “Успаміны”

Гісторыка-мемуарная літаратура Беларусі другой паловы XVI – XVII стст., прадстаўленая даволі значнай колькасцю дыярыушаў, мемуараў, успамінаў, – арыгінальная, самабытная з’ява ў нашай культуры, роля якой

мала ацэнена. Літаратуразнаўцы, гісторыкі літаратуры амаль не заўважылі яе тэрыторыю, на якой зацікавілі б іх гісторыя мастацкіх форм, праблемы тэхнікі пісьма, стыль, тып нарацыі, аўтар-герой-наратар і інш. Часцей яны звярталі ўвагу на біяграфіі мемуарыстаў і на час, у які тыя жылі. Толькі А.Коршунаў [11, 10] і А.Мальдзіс [9] пісалі пра каштоўнасць мемуараў як матэрыялаў уласна літаратуразнаўчых, але ў сваіх працах вышэйназваных праблем яны не ставілі і тым самым сцвердзілі толькі іх гістарычную каштоўнасць.

Несумненна, што культурнае і літаратурнае значэнне мемуарных твораў другой паловы XVI – XVII стст. было меншым у параўнанні з літаратурай, якую стварылі прафесійныя аўтары, але творы гэтыя выконвалі нязвычайную інфармацыйна-дыдактычную функцыю ў агульнай пісьмовай прадукцыі таго часу, маючы свой уласны, непаўторны вобраз і перадусім уласнага героя.

Гісторыка-мемуарныя творы другой паловы XVI – XVII стст. былі напісаны беларускай шляхтай, сялянскіх мемуараў з гэтага перыяду мы не маем. Шляхецкае саслоўе тады знаходзілася ў цэнтры грамадскага жыцця Рэчы Паспалітай, удзельнічала ў шматлікіх ваенных паходах, рокашах. вызначала дзяржаўную і павятовую палітыку. Адсюль і цэнтральны герой мемуараў (дзярыушаў, успамінаў) – шляхціцы самага рознага стану і заслугаў: сярэднезаможныя (Ф.Еўлашоўскі, Я.Цадроўскі, Г.Пелгжымоўскі); жаўнеры (С. і Б.Маскевічы, А.Каменскі-Длужык, Я.У.Пачобут-Адлянціцкі); дыпламаты і ваяводы (П.К.Абуховіч, Я.А.Храпавіцкі); магнаты (А.С.Радзівіл, М.К.Радзівіл-Сіротка). Розных па нараджэнні, па статусе, выхаванні, тэмпераменце гэтых людзей аб'ядноўвала шляхецкая патрыятычная ідэя роду, служба Рэчы Паспалітай, а таксама імкненне да пісьмовага ўвекавечання сябе, часу, падзеяў. А тое, што і як запісвалася мемуарыстамі XVI – XVII стст., вынікала ізноў жа са статусу, адукацыі, роду заняткаў, акружэння, удзелу ў палітычных справах, якія ў адных, як у Ф.Еўлашоўскага, вымяраліся ўзроўнем павеата, а ў іншых, як у Я.А.Храпавіцкага, – маштабам цэлай дзяржавы. Ніхто з названых мемуарыстаў не мог запісаць усё, што адбылося з ім на працягу жыцця. Кожны з іх меў права выбару матэрыялу, яго селекцыі, і кожны скарыстаў гэтае права па-свойму.

Першы беларускі мемуарыст Ф.М.Еўлашоўскі (1546 – 1617/1619 ?) нарадзіўся ў Ляхавічах і пражыў не кароткае, па мерках простага чалавека, жыццё. За гэты час быў ён на службе ў войску Вялікага княства Літоўскага, аказваў розныя паслугі польскім каралям Жыгімонту II Аўгусту, Стэфану Баторыю, Жыгімонту III Вазу, беларускім магнатам М.К.Радзівілу-Сіротку і Я.Г.Хадкевічу. За добранадзейнасць, сумленнасць і руплівасць у працы ў 1577 г. атрымаў ён ад стырнавых Рэчы Паспалітай пасаду пінскага і сервечскага мастаўнічага, а ў 1592 г. – навагрудскага падсудка. Радзівілы і Хадкевічы падтрымлівалі яго матэрыяльна і духоўна. Багаты жыццёвы вопыт, бачаныя на свае вочы ваенныя і палітычныя падзеі краю, людзі, што сустрэліся Ф.Еўлашоўскаму на яго жыццёвай дарозе, сямейныя і дамашнія

справы, інакш, “*Otia publica*” і “*Otia domestica*” мемуарыста ляглі ў аснову яго “Успамінаў”, канструюваць якія пачаў ён у 1603 годзе. Не па свежых слядах падзей, а рэтраспектыўна, з вышыні пражытых гадоў, будучы сталым і мудрым чалавекам.

“Успаміны” Ф.Еўлашоўскага – гэта лапідарна-лаканічна акрэслены індывідуальны лёс прадстаўніка сярэднезаможнай шляхты Беларусі другой палавіны XVI-пач.XVII стст., які самім ходам абставін быў уключаны ў падзеі аб’ектыўнай рэальнасці. Але галоўнае, што вызначыла фабулу яго працы, было “*De vita sua*” (лац. – маё жыццё), імкненне гэтага чалавека да суб’ектыўнасці, сцверджання свайго ўласнага “я”.

“...Я, Фёдор Евлашовский, уродилэмсе от вышэйпомененых родичов моих в Ляховичах в року от naroжєня сына божого тисєча пятьсот сорок шостого, месяца февраля сємого дня, в неделю ночи пришлоє около полночи. И дано ми имє ведлуг свята руского, которое было на он час в понеделок месяца февраля осмого дня...” [12, 32]. “...Дзякую я тебе, боже мой, ойчє пана нашого Езуса Христуса, жє межи иншими дары твоими далєсь ми на то был, жє сє од заздрости устрєць мокгл так, жє никгды сэрцэм моим не пановала и непотребного, яком знал по инших, жалю, хоробє якейсь подобного не чинила” [12, 64] і г.д. Пастаянная прысутнасць гэтага аўтарскага “я” не дає нам права ставіць Ф.Еўлашоўскага ў адзін шэраг з летапісцамі, хаця менавіта ў іх ён пазычыў асноўную форму падачы матэрыялу – пагадовы запіс. Будучы чалавекам адукаваным, мемуарыст, несумненна, ведаў пра існаванне летапісаў, магчыма, нават іх чытаў. Можна таксама дапусціць, што на форму пагадовых запісаў важнейшых падзей як свайго лёсу, так і жыцця краю магла паўплываць традыцыя запісных кніжак тыпу шляхецкіх “*silva rerum*” (лац. – лес рэчаў). Такую кніжку Ф.Еўлашоўскі мог весці, яна, магчыма, на схіле гадоў і дапамагала ўзнавіць факты мінулага, што паблеклі ў памяці або сцёрліся з яе зусім. Пачатак “Успамінаў” Ф.Еўлашоўскага згублены, на гэта ўказваюць словы “от вышэйпомененых родичов”). Сёння мы маем справу з няцэлым рукапісам, і самы істотны ў ім прабел адносіцца да 1596 – 1602 гадоў. А калі лічыць, што мемуарыст памёр не ў 1604, а ў 1617 ці нават 1619 г., то, напэўна, і пасля 2 снежня 1604 г. (гэтай датай “Успаміны” заканчваюцца) ён мог весці запіскі, якія таксама не захаваліся. Тым не менш пачатак сённяшняга тэксту “Успамінаў” бачыцца нам звычайнай біяграфічнай даведкай пра час, месца нараджэння, першыя крокі і пачатковую навуку Ф.Еўлашоўскага. Дзіцячыя і юнацкія гады жыцця мемуарыста ўмясціліся ў яго ў чатырох абзацах і былі, несумненна, спісаны са слоў бацькоў або з дакументаў, якія захоўваліся ў дамашніх архівах. Падобныя біяграмы вычитваем мы і ў другіх мемуарыстаў, а Я.У.Пачобут-Адлянцкі называе нават хросных бацькоў, ксяндза і касцёл, дзе яго пахрысцілі. Асэнсаванае ўспрыманне жыцця, падзей і людзей у большасці будучых мемуарыстаў вяло пачатак прыкладна з 18 гадоў, - у Ф.Еўлашоўскага з 1564 г., з часу яго паступлення на ваенную службу і ўдзелу ў пераможнай для Рэчы Паспалітай бітве з маскоўцамі на рацэ Ула. У сувязі з

гэтым, як бы апраўдваючыся, мемуарыст напісаў, што “...потом аж до уприкрения были ми частые язды на тые войны, а яко юж тераз упатруе, мало потребные, бовем же и Речи Посполитой не веле тэ войны приносили. А мне паметнэ zostали для утерпеня велких пригод, трудности, шкод и невыповеданных невчасов” [12, 32].

Мы не ведаем, колькі часу правёў мемуарыст на ваеннай службе, у якіх бітвах і авантурах браў яшчэ ўдзел. Ясна іншае. Ф.Еўлашоўскі, які лічыў сябе патрыётам Вялікага княства Літоўскага, не захацеў ваяваць за Айчыну, не ўбачыў сэнсу ў кровапраліцці. І ў далейшым сваім жыцці ён ніколі не лічыў ваенную службу той справай, якая магла б забяспечыць чалавеку матэрыяльны дастатак. Але праўдападобна, што менавіта ўдзел у Лівонскай вайне быў тым кульмінацыйным момантам, з якога пачалося фармаванне характару Ф.Еўлашоўскага, а заадно і асобы героя яго “Успамінаў”.

Я.Карскі ў свой час далучыў Ф.Еўлашоўскага да той шляхты, якая цікавілася мясцовай рускай пісьменнасцю, рабіла пераклады, распаўсюджвала іх, пісала самастойныя творы, займала розныя дзяржаўныя пасады на выбарах, была гатова выконваць даручэнні знатных паноў, апякунства якіх для дробнага дваранства было вышэй за дзяржаўную службу. Ф.Еўлашоўскі не пакінуў нам нічога, акрамя сваіх “Успамінаў”, прычым спісаў іх у познія свае гады, кіруючыся шляхецкай традыцыяй культывацыі свайго роду, шляхецкім патрыятызмам і імкненнем застацца ў памяці нашчадкаў, каб такім чынам прадоўжыць сваё рэнамэ ўжо не фізічна, а духоўна. Яго “Успаміны” – гэта найперш папулярызацыя асноўных ідэалагічных канонаў сярэднезаможнай шляхты, папулярызацыя самога сябе. Падмацоўвае гэтае наша меркаванне распаўсюджанасць шляхецкіх мемуараў у Рэчы Паспалітай у XVII ст., якія пісаліся ў шырокіх маштабах і выконвалі інфармацыйна-дыдактычную функцыю, становіліся панегірыкам сабе, своеасаблівым завяшчаннем. Ф.Еўлашоўскі ўсё жыццё служыў Мікалаю Крыштафу Радзівілу-Сіротку, які, як вядома, пакінуў пасля сябе апісанне свайго падарожжа ў Егіпет і Палесціну, якое ён здзейсніў на працягу 1582 – 1584 гг. Магчыма, яго “Перэгрынацыя, або паломніцтва ў Святую Зямлю” стала для мемуарыста той знешняй рэфлексіяй, тым штуршком, каб напісаць свае ўспаміны, а імкненне людзей ніжэйшага стану хоць у нечым быць падобнымі на сваіх гаспадароў, аб’ектыўнае і зразумелае, як і “рада”, якую Ф.Еўлашоўскі пакінуў на старонках “Успамінаў” сваім дзецям, каб яны “при мне и по мне его княжеской милости, и дятком домови его княжеской милости прикладэм моим служить не вымовили и приняли” [12, 37].

М.К.Радзівіла ў сённяшнім літаратуразнаўстве (асабліва польскім) прынята называць чалавекам Адраджэння, бо экзатычны свет Егіпта і Палесціны апісаў ён з пазіцый еўрапейскага Рэнесанса, з ярка выяўленым індывідуальным пачаткам, вольна ад забабонаў, якія зацямнялі вочы яго набожным папярэднікам. Ф.Еўлашоўскага чалавекам Адраджэння яшчэ назваць нельга. Ён – кансерватар, прыхільнік старога шляхецкага ўкладу, набожны, а яго гуманізм не распаўсюджваўся далей, чым на дамашніх,

прыяцеляў-суседзяў і гаспадароў-магнатаў. У цэнтры яго філасофіі – Бог, ён для Ф.Еўлашоўскага, як для “робачка малога”, усё: заступніцтва і крыўда, помста і ласка, здароўе і немач. Урэшце, набожнасць мемуарыста не выліваецца ў штотхвіліннае галашэнне, вохканне і малітву. Не вельмі ўражваюць на старонках “Успамінаў” і хвалебныя панегірыкі іх аўтара ў адрас Бога: ён у душы гэтага чалавека, з ім ён ніколі не вадзіўся, а толькі аддаваў тое належнае, да чаго ў духу хрысціянскай маралі прывучылі яго ў сям’і і касцёле. “Усё ў волі Божай”, – так думаў мемуарыст і адсюль, як пісаў А.Коршунаў “...усёдараваўнасць Еўлашоўскага да яго нядобрабычліўцаў, якія псавалі яму настрой і прыносілі яму нямала непрыемнасцей” [12, 15].

Па веравызнанні мемуарыст быў каталіком-евангелікам, аднак да людзей іншай веры адносіўся талерантна, як у тыя часы і многія насельнікі Вялікага княства Літоўскага. Паказальным у гэтым сэнсе з’яўляецца запіс Ф.Еўлашоўскага, датаваны 1566 годам. “Помне бовем и недавно прешлых часов, кгда дисейший папез Клименс еще кардиналэм был у кроля его милости Стефана в Вилни, сидялэм у столу князя Балтроеа Недвицкого, каноника виленского, з преднейшими слукгами влохами его. Тые же се, кгда довели, жем евангелик, дивовалисе барзо, яко ме смял князь каноник на обяд свой взывать. А кеды им он преложил, жем в нас з того жадна ненависть не быва и милуемысе яко з добрыми приятелы, хвалили то влоши, мовечи, же ту бог живе, а кганили свое домове права, а радней неснаски” [12, 33]. Аднак пытанні рэлігіі не надта цікавілі Ф.Еўлашоўскага, хоць і жыў ён у час, калі былі заключаны Люблінская (1569) і Брэсцкая царкоўная унія (1596), апошняя мела самае непасрэднае дачыненне да яго веравызнання. Індывідуальнасць да канфесійных спраў у рэальным жыцці перайшла і на старонкі “Успамінаў”. Факт Люблінскай уніі мемуарыст зафіксаваў як нешта будзённае і звыклае, а пра Брэсцкую не абмовіўся ніводным словам (калі не думаць, што запісы з 1596 па 1603 гг. былі страчаны). Ф.Еўлашоўскі быў пратэстантам, для яго характэрны рацыянальны, нават прагматычны погляд на рэчаіснасць. Сваю ролю ў гэтым сыграві працэсы секулярызацыі ў тагачасным Вялікім княстве Літоўскім, якія пачалі паступова вызваляць чалавека ад абсалютнай залежнасці ад царквы і рэлігіі. Свецкае жыццё, якое вёў мемуарыст, вызначыла, нарэшце, і свецкі характар яго запісаў. Толькі так тлумачыцца нежаданне мемуарыста ўдзельнічаць у справах, якімі, на яго думку, павінны займацца асобы высокага духоўнага стану. Разам з тым Ф.Еўлашоўскі быў чалавекам забабоным, ці не язычнікам, калі верыў у існаванне лятаўцаў, баяўся грому і разумеў яго як пакаранне міфалагічнага Бога Перуна. Асабліва ўмацаваўся ў гэтым сваім разуменні ён пасля выпадку са Стэфанам Вадашынскім, якому “еще млодэму в Кракове от якогось преежчого кгвяздара практиковано, же мял меть смерть от грому в року живота его шестедесентыым...” [12, 40] і які сапраўды быў забіты громам, калі ў час навальніцы схаваўся пад хвойй. Вера ў наканаванасць лёсу, у праяўленне Боскай волі вычтваецца ў Ф.Еўлашоўскага пастаянна, і яна вельмі цесна звязана ў яго з паняццямі “добра” і “зла”, “справядлівасці” і

“несправядлівасці”. “Зло” і “несправядлівасць” суадносіць мемуарыст толькі з іншымі асобамі, сам паўстае перад намі вялебным чалавекам, які ў сваім жыцці кіраваўся супрацьлеглымі паняццямі. Ідэалізацыя самога сябе ў Ф.Еўлашоўскага мае пад сабой рэальную аснову. Ён не мог пісаць пра сябе дрэнна, не мог пакінуць у спадчыну сваім дзецям прыклады амаральнасці, здрады, гультайства, нецнатлівых адносін да жанчын, хаця ў яго жыцці гэта магло і быць. Пісаў толькі пра ўчынкi і справы, якія павінны былі працаваць на аўтарытэт, стаць прыкладам, узорам для будучых пакаленняў. Тым болей, што ўкладаў Ф.Еўлашоўскі “Успаміны” рэтраспектыўна, маючы дуалістычны погляд на падзеі мінулага. Якраз з гэтага вынікае характэрная для мемуарнага жанру супярэчнасць, сутыкненне двух момантаў аўтарскай суб’ектыўнасці: таго, што ён бачыў, ведаў і перажыў у час здзяйснення падзеі і таго, што стала вынікам грамадскага меркавання, масавай свядомасці, таксама ім засвоенай.

Любыя мемуары па сваёй прыродзе выбарныя: мемуарысты маглі пісаць пра падзеі і людзей аб’ектыўна, а маглі заняцца і суб’ектыўным самарэдагаваннем. У выбарнасці рашаючую ролю мела памяць, у памяці ж найперш заставаліся падзеі драматычнага і трагедыйнага характару, а таксама выключныя асобы, якія ў найвышэйшай ступені паўплывалі на жыццё мемуарыстаў, іх дом і сем’і. Малаважнае, паводле ацэнкі мемуарыстаў, для будучыні або вядомае з іншых крыніцаў (“опускаю тоя, ведаючы, дастаточне то од инших выписано” [12, 38] часта не знаходзіла месца ў іх споведзях. Селекцыя матэрыялу ва “Успамінах” Ф.Еўлашоўскага навідавоку. Ён не пісаў пра бытавыя дробязі, стан надвор’я, цэны на збожжа, а строга, кананічна падаваў інфармацыю пра грамадска-палітычныя падзеі ў Вялікім княстве Літоўскім другой паловы XVI-пач.XVII стст. праз прызму свайго светабачання, аб’ядноўваючы іх сваёй прысутнасцю, абсервацыяй і розумам, дапаўняючы дамашнімі справамі, ствараючы ў цэлым свой аптрапацэнтрны светавобраз, у якім сам выступаў галоўным героем. Разам з гэтым са старонак “Успамінаў” паўстае даволі шматлікая галерэя імёнаў і прозвішчаў сучаснікаў Ф.Еўлашоўскага. З аднымі ён быў добра знаёмы, другія – гэта яго родныя, сваякі і суседзі, трэцім – служыў, з іншымі яго звёў лёс у час службы Радзівілам, Хадкевічам і Рэчы Паспалітай. Не заўсёды мемуарыст дае ім сваё персанальнае права голасу, часцей толькі называе, характарызуе адмоўна ці станоўча, жадае добра ці, наадварот, пакарання за несправядлівыя да яго адносіны. Меркаванне волі часта яго падводзіла, бо многае залежала менавіта ад людзей і абставін. Людскую ўдзячнасць, як і няўдзячнасць, зведаў ён за жыццё не адзін раз. Быў удзячны тым, ад каго меў ласку і хто дапамагаў яму матэрыяльна, учынкi нядобразычліўцаў аддаваў на Божы суд, бо абсалютна верыў, што паступкі чалавека – гэта праяўленне волі Усявышняга, уставы якога нельга змяніць. Нязменнай субстанцыяй для Ф.Еўлашоўскага заставалася і іерхаічная лесвіца – ад караля да шляхціца, ад купца да смерда. Ён ганарыўся знаёмствам з урадавымі коламі, часта быў у каралеўскіх “потребах”, якія не заўсёды суадносіліся з яго мараллю і

выхаваннем. У 1570 г. мемуарыст міжволі стаў удзельнікам любоўных спраў Жыгімонта II Аўгуста, якому пасля смерці каханай Барбары Радзівіл падданыя дастаўлялі наложніц. Пэўны час займаўся гэтым і Ф.Еўлашоўскі, хоць “ми, - як прызнаваўся сам, - та послукга мерзила” [10, 36]. Блізкія адносіны былі ў мемуарыста і са Стэфанам Баторыем, які ў “барацьбе з магнацкай апазіцыяй абапіраўся на каталіцкую царкву і езуітаў”, на сярэднезаможную шляхту, якой імкнуўся даваць прывілеі на землі і маёнткі. У ліку гэтай шляхты быў і Ф.Еўлашоўскі, яму кароль даў пасаду пінскага і сервечскага мастаўнічага. Аб’ектыўны ход падзей, смерць Жыгімонта II Аўгуста не дазволілі мемуарысту атрымаць заслужаных узнагарод. Даравальныя прывілеі на маёнткі (праўда, невядома якія) існавалі, але засталіся непадпісанымі каралём, што абярнулася для Ф.Еўлашоўскага вялікімі стратамі. Урэшце, каранаваныя асобы на старонках “Успамінаў” прысутнічаюць апасродкавана, ажываюць толькі праз голас аўтара. Іх партрэты, як, напрыклад, у “Дыярыушы” П.К.Абуховіча, псіхалогія, філасофскія рэфлексіі не вычытваюцца, што ўказвае на большую ступень гістарыяграфічнасці, чым літаратурнасці. Статычнасць, апасродкаванасць, безындывідуальнасць характэрна большасці асоб, што намінуюцца Ф.Еўлашоўскім. Характар, лёс чалавека ў канкрэтным адрэзку часу мемуарыст фіксаваў рэдка, але калі рабіў гэта, то з вялікім уменнем. Паказальны ў гэтым сэнсе сюжэт, у якім аўтар “Успамінаў” раскажаў пра забойства Уладзіміра Забалоцкага. “Року 1580, месяца кветня 23, в суботу, на праяждцэ кроля яго милости Стэфана у Вилни, змовившисе его (міласць – А.К.) пан Криштоф Радивил, пан троцкий, гэтман великий с паном Володимером Заболоцким, москвитинном. (Якобы Влодымир не хтял му чапки знять). Пришли потом до слов злых з обудву строн, здрады и отмиткэ. Кеды е(го) (міласць – А.К.) мовил пан троцкий на Влодымира, тэды Влодымир мовил: “самэсь такий”. За чим, образившисе, пан троцкий ехал до пана воеводы виленского, отца своего. Который, выслухавши скаркги о тэн припадэк, так му рекл: “Не помстишь ли му се тэкго, тэды и я о тебе так розуметь буду, яко то он назвал”. “...А рано, в неделю 24 кветня, ведзонц пан троцкий о всем, же се Влодымир готовал до цэркви светое Пречистое, заехал с улицы и брони завелейской ку костелови с(вентэкго) Духа, где велкость людей пеших в кляшторе была. А ездни – в улицы. И, препустивши Влодымира за фортку, едни з строны, а другие з велких врот и с тэй улички указалисе, пред которыми шол пехотою Кгорецкий.

Маючы свой гнев на Влодымира, тот, споткавшисе, рутил Влодымирови камнем до перси. А Влодымир добыл шаблицы, ктору носил с правэй рэнки, и левон се рэнкон бранил потэжне.

Москва, его слуги поутекали, окром Путилом, званого москвитина. Тот се самотреть з литвинами двема зостановил, але от велкости люди поранени за разэм были. А Влодымир, ку одной строне под муры складаючисе, уступовал. Там же его тот Кгорецкий кордом под правон персть препхнул, же юж без мовы вэ двух годинах умарл” [12, 46-47]. Для гістарыяграфічнай,

летапіснай канструкцыі “Успамінаў” такая выразнасць, пластычнасць, нават псіхалагічны каментарый – рэдкасць. Гэтым дасягнута адлюстраванне рэальнасці амаль рэалістычна. Дыялогі тут (“кеды яго (міласць – А.К.) мовил пан троцкий на Влодымира, тэды Влодымир мовил: “самэсь такий”) жывыя, драматычныя, апісанне падзей-разгорнутае, дакладнае, дэталі падрабязныя, уражваюць (“рутил... камнем до перси”, “добыл шаблицы... с правэй рэнки”, “левон... бранил потэжне...”).

Здзіўляе і захапляе паўната апісання карціны самасуду Радзівіла-Перуна над Уладзімірам Забалоцкім. Расказвае Ф.Еўлашоўскі, з чаго тое сталася, як паводзілі сябе абодва героі, хто даў дабро на забойства чалавека і як гэтае забойства адбылося. Сваю пазіцыю (на чым ён баку, як прымаў падобныя рэчы як бацька, які меў сыноў, а адзін з іх у 1602 г. быў забіты ў Навагрудку Альбрэхтам Бруханскім) як хрысціянін мемуарыст выказаў не адразу, лістом ніжэй, і тым самым завяршыў сваё апавяданне пра недарэчную і нікому непатрэбную смерць Уладзіміра Забалоцкага. “Ям был добре вядом Влодымера, и не учинил того он с пыхи якей, не чапкуючи пану троцкому, але з мялянколізэй свэй велкей, же, ядонц, сам з собою мовил, мыслил. И частокроть на спотканю з паны мнял их, запомнявшисе, хоть кто друкгий чапкованем почастил. Те аж напмненный от слуг, волат за ним, волат за бога просечи, абы не мел за зле” [10, 48].

Ф.Еўлашоўскі не на баку забойцаў, ён шкадуе У.Забалоцкага. Псіхалагізм яго “Успамінаў” тут проста нечакана глыбокі, меланхалізм Уладзіміра – рэальна бачны, ад “сам з собою мовил” да просьбы, каб ніхто “не мел за зле”.

Драматызмам, трагедыйнасцю патыхае ад “Успамінаў” Ф.Еўлашоўскага, і гэта подых драматызму, трагічнага самой рэчаіснасці, якую назіраў мемуарыст, раскрыццё праўды жыцця, дзе пануе не Бог, не закон прыражоны, а людскія зайздрасць, грошы і купленыя на іх пасады, неўтаймаванае жаданне ўлады над людзьмі. Гэты жорсткі свет стаў першапрычынай смерці У.Забалоцкага, свет, які не раз караў і самога Ф.Еўлашоўскага.

Катаклізмы адбываліся ва ўсіх сферах, як вышэйшай, дзяржаўнай, так і ў ніжэйшай, прыватна-індывідуальнай. З іх складалася палова аб’ектыўнай рэчаіснасці, якая ўплывала на жыццё Ф.Еўлашоўскага: карала або ўзнагароджвала. Бог даў яму хваробу ад нараджэння – “инкубус”, ад якой ён многа пакутаваў, яна ж часта перашкаджала належным чынам выконваць даручэнні тых жа Радзівілаў і Хадкевічаў. Ранняя смерць бацькі прымусіла трыццацігадовага мемуарыста заняцца выхаваннем і матэрыяльным забеспячэннем братоў і сясцёр. Імёнаў братоў і сясцёр Ф.Еўлашоўскі не называе, затое поруч з сабою ўзвышае сваю жонку – Ганну Болатаўну – рэальнага чалавека, цікавую асобу. Рэальнасць адлюстравання тут спалучана з ідэалізацыяй. Не з жыццёвым усхваленнем Ефрасінні Полацкай, не з пазіцыяй Яраслаўны, душа якой у паэтычнасці язычніцкіх бостваў, не з

летапіснай гераізацыяй Анастасіі Слуцкай, а з апавядальнай спакойнай нарацыяй у Ф.Еўлашоўскага.

“Тихое и веселое помешкане” з Ганнаю Болатаўнаю часта азмрочвалі людзі, якія “в зайзрость впадаючи, мовами своими фалшывыми нас щипали и розными способы иными, а наконец и чарами прешкодить то усиливали”. Такім чынам, звыклая, дамашняя доля шляхецкай жанчыны другой паловы XVI – пач. XVII стст. нязвыкла абярнулася ва “Успамінах” яе ідэалізацыяй. Жонка Ф.Еўлашоўскага – асоба, характар, гераіня, на якой трымаўся дамашні ўклад і ўсё, што з яго вынікала: нараджэнне і выхаванне дзяцей, штодзённы надакучлівы быт, мараль і вера, дабрыня і спагада, цяпленне і спадзяванне на лепшае: “Пыха и зле мысли, - канстатуе мемуарыст, - спать, анэй нікгды до сэрца не наступовали. Ку убогим, хорым и засмучоным людям упреимого милосердя (была – А.К.), же и в ночи, спать не могучи, о таковых рятунку мыслила и старане чинила. А хоть у вере русской трвала, але так бачне и не упорне, же на то наимнейшей незгоды не указовало” (,42). Міласэрнасць, набожнасць, пакорлівасць, цнатлівасць – вызначальныя рысы большасці намінаваных жанчын, але ні адной, нават Ганне Болатаўне, не даў Еўлашоўскі выказацца, праявіць сваё ўнутранае “я”. Ён проста рэпрэзентаваў іх як адзін з момантаў інфармацыйна-падзейнага фону мемуараў, уключыў у рээстр як сваёй, уласнай, так і грамадскай гісторыі. У гэтым яго заслуга перад усімі жанчынамі, якіх ён успомніў, яны сапраўды былі пакрыўджаны сярэднявечнай беларускай літаратурай, і хіба толькі агіяграфія аддала ім належнае ў асобе Е.Полацкай. Астатнія, што не ўзышлі на святы алтар, звычайныя працаўніцы, пакутніцы лёсу і часу, засталіся нам невядомымі.

В.Ключэўскі даводзіў: “Жыццё – не біяграфія, а павучальны панегірык у рамках біяграфіі, як і вобраз святога ў жыцці – не партрэт, а ікона”. “Успаміны” Ф.Еўлашоўскага не біяграфічны кодэкс, нават не біяграфія, гэта і не жыццё і не гістарычны раман, у якім маглі быць пастаўлены праблемы маральнага характару. У тагачаснай афіцыйнай літаратуры яны ўвогуле не стаялі, а абстрактнае разуменне чалавечай прыроды вымагала сярэднявечных пісьменнікаў аднастайна дзяліць усіх людзей (мужчын і жанчын) на добрых і дрэнных: тых, што пасля смерці пойдучь направа і атрымаюць узнагароду за сваю увяльбёнасць, і што пойдучь налева і атрымаюць заслужанае за грахі.

Дуалістычная мадэль свету і людскога грамадства – асноўная філасофская канцэпцыя Ф.Еўлашоўскага. Яна вытрымана паслядоўна, без адхіленняў. “Добра тое, што творыць сабе падобнае” і, наадварот, “зло нараджае зло”. Адсюль строга адмоўныя характарыстыкі персанажаў – Каінаў, як Віроўскага, Лахоўскага, Багушэвіча, і ідэальныя, як Аляксандры Крошынскай, якая была для мемуарыста чалавекам “невыведанэй доброты, пани шляхэтна, бокгобойна, уроды пекнэй, а покори векшей, як вере, же от пана бога и людей всих была милована...” [12, 45].

Наогул, персаналія ў Ф.Еўлашоўскага багатая: некалькі соцен імёнаў. За кожным з іх – жыццё, лёс канкрэтнага чалавека ва ўсіх яго перыпетыях. Адлюстравачь усе іх ад дня нараджэння і да смерці Ф.Еўлашоўскаму было,

вядома, не пад сілу, ды ён і не ставіў перад сабой такой задачы. Асобы – час – падзеі ў большасці выпадкаў выпісаны лаканічна, эскізна – тым не менш яны вельмі істотна спрыяюць уяве пра настрой і дух эпохі Ф.Еўлашоўскага, увідочненню яе побытавых рэаліяў, агульнага жыцця ў яго канфліктах, супярэчнасцях, у ціхіх радасцях і злыдних паступках, у веры, дараванні, талерантнасці.

Знамянальная, самакаштоўная гэтая галерэя персаналіяў, апісаная так ці інакш, больш вылучаная ці менш вылучаная, станоўча ці нестаноўча характарызуваная, ці толькі сваім упамінаннем у той ці іншы рад пастаўленая. У выніку ў цэлым мы маем зборны партрэт перш за ўсё беларускай шляхты другой паловы XVI-пач.XVII стст., маем яе тыпаж ад нізу да верху, яе вызначальныя рысы характару. Прадстаўнікі гэтай шляхты, урэшце, прадвызначылі і далейшае развіццё мемуаратворчасці на Беларусі, толькі пісалі яны, і не толькі пісалі, а і размаўлялі ўжо па-польску.

Польскамоўныя мемуары

1. “Крылаты гусар” і яго “Дыярыуш”

“Дыярыуш...” Самуіла Маскевіча – першае нашае зацікаўленне, хаця дыярыушам яго можна назваць ўмоўна, бо толькі запісы за 1594-1604 гг. папраўдзе маюць дыярыушавую форму. Меў рацыю Б.Хлябоўскі, калі назваў працу С.Маскевіча “мемуарамі літаратурнага кшталту, якія смела можна паставіць у адзін шэраг са знакамітымі гавендамі Я.Х.Пасека, бо спакрыўнёны яны не толькі пісьменніцкім талентам, але і падобнасцю тэмпераментаў, ладам жыцця, з той толькі розніцай, што дзеліць іх паўвеку часу” (16, 296). Падобнае пісаў і А.Брукнер: “Маскевіч, ліцьвін з польскім гумарам, напамінае Пасека...”, а “мемуары Я.Х.Пасека з’яўляюцца першым польскім гістарычным раманам”, які павінен стаяць побач з “Трыма мушкецёрамі” А.Дзюма і героямі Г.Сянкевіча. Што ж абумовіла такія высокія ацэнкі, дадзеныя “Дыярыушу” С.Маскевіча?

С.Маскевіч быў прадстаўніком паланізаванай беларускай шляхты, якая ў XVII ст. ужо стала фундаментальнай часткай у арганізме Рэчы Паспалітай і вяла актыўнае ваенна-палітычнае і творчае жыццё. Самай знакамітай і каларытнай яе фігурай стаў гусар, зідэалізаваны паэтамі і мастакамі як увасабленне ваеннай славы народа, прыклад мужнасці і патрыятызму. С.Маскевіч, па сцвярджэннях яго сучаснікаў, быў адным з самых вядомых у тагачасным гусарскім коле, даслужыўся да звання палкоўніка, а па заканчэнні службы, прыкладна ў 1625 г., заняўся ўвекавечаннем свайго жыцця на паперы. Яго “Дыярыуш” (1594 – 1621) – гэта дыярыуш жаўнера, які, кажучы словамі А.Сайкоўскага, “працелепаўся на кані па аграмадных прасторах Еўропы ад Дуная да Фінскага заліва, ад Рыгі на Волгу і Дон” (14, 73). Гналі яго на Усход і на Захад жаданне прыгодаў, рабаўніцтва і экзотыка. І тысячы шляхецкіх дзецюкоў, падобных да Маскевіча, здабывалі на тым велізарным палігоне мілітарную навуку. Знайшліся сярод іх і тэарэтыкі, і

барды, якія ў рэляцыях, паэмах і мемуарах у пажары саміх падзей або праз некалькі дзесяткаў год пасля іх расказалі пра нечуваную кар’еру Самазванца, пра поспехі польскіх жаўнераў і драматычныя прыгоды палонных на неабдымных прасторах Поўначы і Сібіры, пра захоп пад кіраўніцтвам С.Жулкеўскага Крамля і трагедыіны эпілог таго захопу. Такім чынам, гістарычныя падзеі сталі здатным матэрыялам для мемуаратворчасці, для роздуму над сэнсам палітычных, ваенных, рэгіянальных спраў і ўвогуле для асэнсавання перажытага.

“Sam sobie gęde, sam wesół będe” (“Сам сабе спяваю, сам вясёлы буду”), - такую цытату, даслоўны выраз з Любчанскага парэміялагічнага зборніка С.Рысінскага змясціў С.Маскевіч на першай старонцы сваёй працы ў якасці эпіграфа. Але ўжо радком ніжэй сам сабе і запярэчыў: “Komu co się nie zluhi w moim opowiadaniu, niechaj mnie nie wini” (“Каму што не спадабаецца ў маім апавяданні, няхай мяне не вінаваць”). Як бачым, меўся на ўвазе канкрэтны адрасат, спадзяванне на будучага чытача, што пацвярджае і працяг тэксту “Дыярыуша” з яго амаль ідэальнай асобай аўтара-героя, хоць такім, вядома, у жыцці сам С.Маскевіч не быў, але яго ўспаміны напісаны сапраўды быццам не рукою жаўнера, а спрактыкаванага агіёграфа ці паэта-панегірыста.

“Дыярыуш” С.Маскевіча пачынаецца 1594 годам, з часу паўстання С.Налівайкі, удзелу ў падзеях якога мемурыст не мог прымаць, будучы падлеткам. Мяркуем, што ўспаміны аб паўстанні – гэта пераказ слоў старэйшага брата мемуарыста Івана, які быў на полі бітвы пад Лубнам, дзе Налівайка дашчэнту быў разбіты, палонены і адпраўлены да караля. Маскевічаўскае “я” не праглядаецца да 1600 г., да пачатку паходаў войскаў Рэчы Паспалітай у Ліфляндыю. Удзельнікам гэтай выправы С.Маскевіч ужо быў – пры літоўскім падканцлеры С.Войне, пра што сам жа ўдакладніў: на “пары коней”, а не на адным, ці не дай Божа, увогуле без каня. Такім чынам, ужо з першых старонак “Дыярыуша” заўважаецца жаданне С.Маскевіча паўстаць перад нашчадкамі не худародным гусарскім звадыядышам без месца ў рээстры, а чалавекам годным вышэйшых шляхецкіх рангаў, дасканалым у паводзінах і маралі, прычым, як на полі бітвы, так і ў цывільным жыцці. Ліфлянцкая вайна не знайшла ў свядомасці мемуарыста аб’ёмнага баталістычнага адлюстравання. Гэта найхутчэй тлумачыцца тым, што малады ваёўнік быў тады пачаткоўцам у мілітарных справах, жаўнерам неспрактыкаваным і пераважна толькі сведкам таго, што дзеялася. Памяць мінулага бракла ад таго, што не самога мемуарыста было тое мінулае, што дарэчы абумовіла і бегласць падачы рэтраспектыўнага матэрыялу ў форме пагадавых запісаў, якія пакуль што ніяк не выяўлялі асобу аўтара-героя, а тым болей апавядальніка. С.Маскевіча, як і іншых мемуарыстаў, нельга ніякім чынам атаясамліваць з прафесіянальнымі пісьменнікамі і патрабаваць ад яго нейкага архілітаратурнага шэдэўра, тым больш што час на паняцце літаратурнасці тады яшчэ не наступіў. Паэтыка мемуарнага жанру ў другой палове XVI - XVII стст. Ішла пераважна ад летапіснай традыцыі, ад дамовых

запісных кніжак тыпу “*silva rerum*” (лес рэчаў – лац.) і ад таленту самога “*homo scriptor*” – (чалавека пярэ – лац.).

С.Маскевіч прэзентаваў нам у “дыярыюшы” свет першых двух дзесяцігоддзяў XVII веку у трох вымярэннях: час (гістарычны, лінейны, а не міфалагічны), абставіны/падзеі і асобы і зноў жа ў гістарычнай перспектыве. Усё гэта ён аб’яднаў сваёй ментальнасцю, сваім аб’ектыўна-суб’ектыўным “я” і выразіў у слове, спакойным і мудрым, эмацыянальна-экспрэсіўным і нават гумарыстычным залежнасці ад факта або падзеі, якія становіліся ў цэнтры ўвагі мемуарыста. Вызначальнымі, на якіх грунтуецца асноўны тэкст “Дыярыюша”, сталі падзеі Смутнага часу ў Масковіі, Дзімітрыяды – іх ключавыя моманты: бітва пад Клушынам, захоп Масквы з мэтай узвядзення на царскі трон польскага каралевіча Уладзіслава IV, аблога і абарона Крамля. “Галоўным акцёрам” той ваеннай кампаніі А.Сайкоўскі назваў гетмана С.Жулкеўскага, ён жа, на наш погляд, стаў і яе галоўным інфарматарам у сваім выключным па літаратурных традыцыях і манументальнасці “*Progrese i rozstrzygnięciu wojny moskiewskiej*” (21). С.Маскевіч у гэтым сэнсе сціплейшы, ён не асэнсоўваў, як С.Жулкеўскі, увесь кантэкст вайны, які быў спаланаваны і вядомы толькі вышэйшым ваенначальнікам. У С.Маскевіча свая канцэпцыя ваенных кампаній 1609 – 1613 гг. Яна – не статычная, бо падае дынаміку падзей і перыпетыі жыцця жаўнера ва ўсіх яго праявах – ад прычасця капеланаў перад бітвай і да, можна так сказаць, усеагульнага п’янства ў тагачасным польска-літоўскім войску. Пра п’янства неаднаразова пісалі і пазнейшыя за С.Маскевіча мемуарысты (Я.У.Пачобут-Адлянцікі і Я.Х.Пасек). П’яныя звадкі адбываліся паўсюль і на павятовых сейміках і трыбуналах, у час таварыскіх застолляў. Сам жа С.Маскевіч з непрыхаванымі выдумкай і гумарам, па-народнаму дасціпна раскажаў пра адну з гісторыяў пана Войцеха Бжэзіцкага, страшэннага гулякі і п’яніцы, які дапіўся да чорцікаў. С.Маскевіч, аднак, пра свае ўласныя адносіны да “малвазіі” нічога не гаворыць, як, нарэшце, і да Бога. Дзесяткі мемуарыстаў з XVII ст. у сваіх працах вельмі часта, вохкаючы і енчачы, звярталіся да Ўсявышняга – Маскевіч жа не надакучаў Богу малітвамі і просьбамі, хоць западозрыць яго ў атэізме нельга. Вядома, Маскевічаў час быў часам панавання касцёла і ні адна больш-менш значная падзея ў жыцці чалавека і дзяржавы не абыходзілася без уздзеяння касцёла. С.Маскевіч не заканчваў духоўных навучальных устаноў, ды і жыццё рана кінула яго ў школу мілітарную, жорсткую і небяспечную, і, здавалася б, ужо павінен быў бы сябраваць з малітваю – для сярэдневечнага чалавека пасрэдніцай між Богам і Зямлёй, таемнай і сакральнай. Аднак жа, відаць, С.Маскевіч болей спадзяваўся на свой мушкет, на жаўнерскі спрыт і ўдачу, а не на Бога і малітву. Бо ўвогуле, як гэта відаць з “мемуараў”, па натуры С.Маскевіч быў рабаўніком, валонтарыстам, такім самым тыпам кандацэра, якім заўсёды быў акружаны. (такім жа на паўстагоддзе пазней стане і яго сын Багуслаў).

“Вайна жывіць жаўнера”, - такім правілам кіраваўся С.Маскевіч і тысячы яму падобных, якія на пачатку XVII ст. накіраваліся на ўсход,

прымалі ўдзел у няўдалай аблозе Смаленска (1608 – 1609), бітве каля Клушына (1610), аблозе і абароне Крамля (1611), як і ў дзесятках іншых, больш-менш значных падзеях амаль пятнаццацігадовай авантуры Рэчы Паспалітай на маскоўскіх землях. Агрэсія закончылася ў 1618 годзе ў Дэуліне, дзе вялікія паслы ад абедзвюх дзяржаваў “прыгаварылі між вялікага гасудара нашага вялікімі расійскімі дзяржавамі і між вялікімі дзяржавамі – Каронаю Польскаю і Вялікім княствам Літоўскім перамір’е на 14 гадоў і на шэсць месяцаў”.

Усё пачалося 26 мая 1606 года. Менавіта гэтую дату меў на ўвазе А.Брукнер, калі пісаў, што “польская мемуарыстыка нарадзілася ў гэты дзень і год”. Скажаце, не ўсе з тых, хто ў складзе каронных войскаў перайшоў граніцу рускіх земляў, стаў пазней гісторыкам, летапісцам ці мемуарыстам. С.Маскевіч – стаў, даў прыклад “Дыярыуша”, які пераўзыходзіць усе іншыя панарамнасцю ў разгортванні падзей, у якіх, у мінулым, непасрэдна удзельнічаў сам, іх каларытнасцю, выяваю як уласнай асобы, так і героя-апавядальніка. Толькі Я.У.Пачобут-Адлянцікі можа пасупернічаць з С.Маскевічам, хоць яго “Запіскі...” больш прыватныя, статычныя. Трафарэтнасць Я.У.Пачобута, як нам здаецца, вынікае з нізкага ўзроўню адукаванасці, што ўсведамляючы, мемуарыст пісаў: “У год 1655... мала што пабыўшы ў школах, і мала што вучыўшыся, а адслужыўшы хлапечыя гады, у год 1658, месяца жніўня 3-га дня, выправілі мяне іх міласці паны старэйшыя браты, параіўшыся з дабрадзейкай маткай нашай, на ваенную службу ў паспалітае рушэнне...” (8, 118). Але ў Пачобута ёсць і свае плюсы ў параўнанні са спадчынай Маскевіча, хаця бы тыя, што С.Маскевіч паўстае са старонак свайго “Дыярыуша” толькі ў гусарскай форме, у той час як Я.У.Пачобут – постаць дуальная: у “ваеннай” частцы “Запісак...” ён, адпаведна, вайсковец, жаўнер, забіяка, у “мірнай” – клапатлівы муж, ласкавы бацька, добры сусед і кампаньён. С.Маскевіч сваё прыватнае жыццё пасутнасці схаваў ад чужога вока, у прыватнасці з юнацкіх гадоў зафіксаваў адзін толькі факт амурных паходжанняў з князеўнай Вішнявецкай (у 1605 годзе, у Брагіне). “Тут мне так было хораша, што хіба толькі ў раі будзе лепей”, – прызнаўся С.Маскевіч пазней і больш пра сувязі з жанчынамі, пра жонку і дамашніх нідзе не абмовіўся і словам. Не засяроджваючы ўвагі на доме, стаў аднак сімвалічнаю фігураю службылага шляхціца, гусара Рэчы Паспалітай пачатку XVII ст.

Асабліва рэдкі і каштоўны С.Маскевіч у апісанні маскоўскага свету. Яго карціны ў “Дыярыушы” – манументальныя і аб’ёмныя. Зразумела, што запатрабаваныя намі пэўныя эпізоды, асобы і каментарыі не змогуць адлюстравать іх цэласнасці. Патрэбна стаць Маскевічам, каб паўторна перадаць іх мазаіку, злучыць у адно ўсе дэталі, фрагменты, тое, што бачыцца важным, і тое, што, на першы погляд, можа здацца нявартым увагі. Маскевіч рэканструяваў Маскву і яе жыццё з натуры, такімі, якімі іх бачыў. Ён не займаўся выбарам фактаў, а ўзнаўляў на паперы тое, што ў яго свядомасці і памяці адбілася найвыразней. Як талент Рэмбрандта без ніякіх скажэнняў

адбіўся ў венецыянскім люстэрку, так у Маскевіча даў знаць аб сабе маскоўскі дух.

“Людзі больш падобныя да свайго часу, чым на бацькоў”, - сцвярджае арабскі афарызм. Яго поўнасьцю можна дастасаваць да С.Маскевіча і яго таварышаў па службе. Не духоўныя школы, а пляцы бітваў сталі месцам, дзе фармаваліся іх характары, іх філасофія і мараль. Тут яны пазналі самую непатрэбную навуку – навуку забіваць. І ці не шукаў на зыходзе дзён С.Маскевіч апраўдання за сваё не надта вялебнае жыццё і за ўчынкі людзей, якія многа разоў даводзілі Рэч Паспалітую да няшчасцяў, асабліва ў 1620 г., калі каронныя войскі пад камандаваннем спрактыкаваных ваеначальнікаў С.Жулкеўскага, Карэцкага і Канецпольскага былі нагалаву разбітыя туркамі. Як грамадзянін Рэчы Паспалітай, як жаўнер і проста чалавек, С.Маскевіч перажываў разам з суайчыннікамі тое нечуванае паражэнне, якое ўзрушыла і напалохала палякаў адначасна, прымусіла іх успомніць ганебную бітву Стэфана Патоцкага, якая адбылася васьмю гадамі раней, і ў якой паляглі дзеці, выведзеныя на вайну са школаў і акадэмій. Трагедыі, якія спасціглі польска-літоўскую дзяржаву ў канцы 20-х гадоў XVII ст., прадвызначылі і стыль апошніх старонак “Дыярыуша” С.Маскевіча. Сам ён не ўдзельнічаў у тых падзеях, спісаў іх з пачутага, таму сітуацыі ў яго могуць быць часткова і скажонымі, недакладнымі. Але прагнасьць да апавядання, эмацыянальнасьць і вера ў лепшае будучае – яны часава праўдзівыя. Толькі ў 1683 годзе Рэч Паспалітая змагла вярнуць сабе годнасьць, страчаную пад Цэцораю, і найвыдатнейшую ролю ў гэтым, як сведчаць сучасныя гісторыкі, адыграў Ян III Сабескі, “венскі трыумфатар”.

Самуіл Маскевіч у гэты час ужо не жыў. Ёсць некалькі меркаванняў наконт яго смерці, і адно з іх – самае верагоднае. У 1621 – 1623 гг. князь Крыштаф Радзівіл сваімі ўласнымі сіламі вёў вайну са шведамі і меў пэўныя поспехі, якія не ішлі ў параўнанне з поспехамі С.Жулкнеўскага пад Клушынам ці Я.Сабескага пад Венай. С.Маскевіч мог апынуцца ў атрадах Радзівіла, бо ў гэты час меў толькі за сорок гадоў і, магчыма, у адной з сутычак ён склаў галаву, знайшоў сваю смерць, якую шукаў з таго моманту, калі, па яго прызнанні, першы раз агаліў шаблю і забраў у чалавека жыццё. Калі так, то яго “Дыярыуш” застаўся незакончаным па гэтай прычыне. Апошні запіс датуецца ў ім 23 жніўнем 1621 г.: у гэты дзень у “Варшаве адкрыўся вальны сейм”, - аднак аб ім у “Дыярыушы” ні слова. Праўда, ёсць яшчэ паведамленне пра рух турэцкага войска пад камандаваннем султана Сулеймана – “лютага непрыяцеля ўсіх хрысціян” – з Канстанцінопаля ў бок Польшчы. Апошнія словы С.Маскевіча ў “Дыярыушы” гучаць аптымістычна: ён раіць насельнікам Рэчы Паспалітай спадзявацца не толькі на Бога, але і на сябе.

Такім чынам, “Дыярыуш” С.Маскевіча – гэта пэўная інфармацыя, якая мае сваю кампазіцыю, свой пачатак і сваё заканчэнне, але яна не абавязкова ставіла мастацкія мэты. Пазіцыя С.Маскевіча – мемуарыста менавіта гэтакая. Вызначыўшы за мэту раскрыць у часе, прасторы і сацыяльным асяроддзі

кругаварот свайго жыцця, палітычнай, ваеннай і ў меншай ступені прыватнай сфераў, Маскевіч пачаў яго вербальнае выражэнне ў скупых дыярыгушавых нататках, а закончыў сюжэтнымі навеламі, якія маюць не толькі пазнавальна-інфармацыйную каштоўнасць, але і прыносяць эстэтычнае задавальненне. Гэта адзін з найбольш важных момантаў секулярызацыі мемуарнага жанру як феномену культуральнага і яго крышталізацыі з прымітыўных дыярыгушавых формаў у разгорнутае эпічнае апавяданне.

2. “Дыярыуш” П.К.Абуховіча

“Дыярыуш” П.К.Абуховіча па структуры, манеры падачы матэрыялу блізкі да “Успамінаў” Ф.Еўлашоўскага. У апошняга хіба што мацней гучыць суб'ектыўнае аўтарскае “я”, ён больш візуальны за Абуховіча, больш канкрэтны і бачны. Першы быў “каравейкам”, блізкім да двароў Жыгімонта II, Уладзіслава IV і Яна Казіміра Вазаў. Ф.Еўлашоўскі – шляхціц павятовага маштаба. Таму гісторыя, пададзеная гэтымі людзьмі, у аднаго суадносіцца з найважнейшымі дзяржаўнымі справамі Рэчы Паспалітай, у другога – з мясцовымі. Тэматычна “Дыярыуш” П.К.Абуховіча прысвечаны польска-маскоўскім войнам сярэдзіны XVII ст., вызваленчай барацьбе ўкраінскага народа пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага за нацыянальную незалежнасць. На фоне такіх маштабных гістарычных падзей высвечваюцца ў “Дыярыушы” амбіцыйныя планы каралёў і магнатаў, грамадскае жыццё пададзена як ампліфікацыя шматлікіх сеймаў, сеймікаў і трыбунальскіх судоў, на якіх мемуарыст даволі часта выконваў дэпутацкія абавязкі ад Наваградка.

“Дыярыуш” П.К.Абуховіча бачыцца нам сярэднім звяном у мемуарыстыцы XVII ст. – між класічным, або рэгулярным дыярыушам, і мемуарамі. Прыватныя і публічныя падзеі мемуарыст укладваў урыўкава, дыяхронна, але рэтраспектыўна, галоўнай формай выкладання, як і ў Ф.Еўлашоўскага, стаў пагадавы запіс, часта з развітай нарацыяй. “*Otia publica*” (грамадскія справы) Рэчы Паспалітай пададзены выбарна, па ступені іх важнасці, праз прызму светабачання як самога П.Абуховіча – вернага слугі Айчыны, так і каранаваных асоб. Уласна пра сябе П.Абуховіч піша нямнога, як бы неахвотна, адсюль аморфнасць яго постаці, невыразнасць суб'ектыўна-індывідуальнага пачатку. Абуховічаўскае “я”, як правіла, рэдкае, часцей пануюць займеннікі “мы”, “нам”. “У год 1631. In Februario. Сейм быў вальны шасцітыднёвы ў Варшаве, дзе ніякіх нам, з ласкі Божай, падаткаў не навязана, а панове каронныя прынялі падвойны падымны. І мір, таксама, якога дай, Божа, нам як у Айчыне, так і ад прыгранічных суседаў надоўга” (7, 155). Абуховіч як дзяржаўны муж імкнуўся рэгістраваць і асэнсоўваць самыя важныя для лёсу Рэчы Паспалітай падзеі, прыватныя ж засталіся ў яго па-за палямі “Дыярыуша”. Калі віцебскі ваявода Я.А.Храпавіцкі штодзённа занатоўваў стан надвор'я, атрыманне і адсылку карэспандэнцыі, а таксама ад'езды гасцей і пасыльных ад самых розных уплывовых людзей, так і паляванне, колькасць забітых на ім зайцаў ці лісаў, то Абуховіч усё гэта

ігнараваў. Ён прамаўчаў пра дамашніх, хаця сёння вядома, што ў яго былі найменш два сыны: Міхаіл Гаўрыла і Фёдар Геранім, і абодва яны, ідучы за прыкладам бацькі, пакінулі пасля сябе “Дыярыушы”. Міхал нават два: “Diariusz...Strażnika W.X.Litewskiego, pisany przez czas więzienia w Moskwie od r. 1660”; другі – “Diariusz Wyprawy przeciw Moskwie roku 1664” (12). Ні словам не абмовіўся П.К.Абуховіч пра жонку, суседзяў і сваякоў і тым самым збедніў фактуру сваёй працы. Служыў, а на справе – выслужваўся Рэчы Паспалітай і на паперы, хаця, магчыма, меў рацыю А.Сайкоўскі, калі сказаў, што П.К.Абуховіч напісаў “Дыярыуш” з афекту і што з’яўляецца ён [дыярыуш] “мемуарамі-апалогіяй”. Апалагічнасць уласціва любому мемуарнаму твору, але ж у адным выпадку мемуарысты апраўдваюцца за ўчынкi прыватнага характару, у другім – абараняюць сваю годнасць перад высокімі форумамі, калі на службе ў дзяржавы, калі з ускладненымі на іх абавязкамі не спраўляліся. У П.К.Абуховіча прычыны апраўдвацца былі. Казацкія хваляванні ва Украіне і Беларусі, пра якія ён так многа пісаў у “Дыярыушы”, зімой 1654 г. закончыліся для Рэчы Паспалітай трагічна: Багдан Хмяльніцкі прыняў маскоўскае падданства, летам гэтага ж года войска Аляксея Міхайлавіча ўвайшлі ў межы Вялікага княства Літоўскага і восенню, 28 верасня, пасля трохмесячнай асады ўзялі Смаленск. Падзенне ўсходняй крэпасці стала для палякаў найвялікшай ганьбай, за якую трэба было пашукаць вінаватых. І ў хуткім часе дзяржаўны сейм і сатаварышы па зброі, у прыватнасці тагачаны смаленскі харунжы Ян Антоні Храпавіцкі, паспяшаліся ва ўсім абвінаваціць Абуховіча. Гэтаксама паступіў Іван Цыпрыян Камуняка. Менавіта яго словы “Лепей было, пане Филипе, сядзець табе у Липе. Увалявся есть в великую славу, як свиня у грась” – назаўсёды ў вачах цэлага свету замацавала за Абуховічам славу здрадніка і нікчэмнага ваеначальніка.

Як і што адбывалася пад мурамі Смаленска ў верасні 1654 г., зараз сказаць складана. Але з гістарычных дакументаў і са сведчанняў самога ваяводы вынікае наступнае: у 1654 годзе маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч парушыў “навечна прысягнёны мір” між Масковіяй і Рэччу Паспалітай. І на ўсходніх рубяжах дзяржавы, гэта значыць у Смаленску, запанавала трывога, бо гарадскія мury былі неўмацаваны, наёмная пяхота неаплочана, недаставала харчу. І ўсё гэта, як плачацца Абуховіч у “Дыярыушы”, “звалілася на мае паслабленыя сілы невыносным цяжарам, які хіба што міласэрнасць Божая, Яго ўсемагутная рука адолець можа і выратаваць мяне ад ліха і дальнейших цяжкостей...” (7, 185). Рацыянальны ад прыроды і па службовых абавязках, Абуховіч, тым не менш, часта становіцца ў “Дыярыушы” эмацыянальным, пачуццёвым і духоўна акрэсленым. Эмоцыі, змешаныя са слязьмі, вычytваюцца ў пасмяротных пахвалах каранаваным асобам, з іх вынікаюць разважанні над сэнсам жыцця і шчасця, сутнасць якіх уклаў ваявода ў вусны жонкі Уладзіслава IV каралевы Рэнаты Цэцыліі, назваўшы марнымі, склізкімі і падманнымі. Менавіта Абуховіч адзіны з беларускіх мемуарыстаў XVII ст., што пакінуў у “Дыярыушы” партрэты ў

слове сваіх высокіх апекуноў: Жыгімонта III, Уладзіслава IV. Партрэт, як істотны элемент мемуарнага жанру, характэрны найперш для мемуараў гістарычнага характару ці тых, дзе дамінуе аўтабіяграфізм. У творах, падобных да Абуховічава, маем выразны след гісторыка-біяграфічнай характарыстыкі знакамітых людзей, як напрыклад, Януша і Багуслава Радзівілаў, гетмана Міхала Казіміра Паца у “Хроніцы” Яна Цадроўскага. Такія характарыстыкі прысутнічаюць і ў Абуховіча. Віленскага ваяводу, гетмана Вялікага княства Літоўскага, “прыяцеля па дому” Льва Сапегу ён назваў “добра паспалітага вялікім міласнікам”, а яго сына, заўчасна памерлага Крыштафа – “дзіцём вялікай надзеі ў Айчыне”. Уладзіславу IV прысвяціў ён невялікую хвалебную прамову “ку чці”, дзе так уславіў дабрачыннасць караля, што не заўсёды кандыдаты на святы алтар удастойваліся такіх слоў: “Караля Ягамосця святога Пана не толькі пры майму нікчэмнаму і дасціпнасці дробязнай, але і найлепшых гісторыкаў пісьмам ухваліць цяжка... Такой быў Пан мудрасці, храбрасці, шчасця..., што ні войнамі, а ні пакоем мінулых і будучых вякоў цяжка знайсці, цяжка абяцаць падобнага...” (7, 168).

Рытарычна-панегірычны стыль гэтага фрагмента лёгка заўважыць, лёгка зразумець яго вытокі. Моцна прывязаны да каралеўскага двара і яго гаспадароў, Абуховіч верна служыў ім, а ў іх асобах – Рэчы Паспалітай. Не з Божай, а з каралеўскай ласкі даслужыўся ён да найвышэйшай у дзяржаве пасады – Маршалка Кола Рыцарскага. Мажорны тон адразу ж мяняецца на мінорны, як толькі П.К.Абуховіч пачынае размову пра супрацьлеглыя станы: маскавіцянаў, татараў, украінскіх казакоў і самога Багдана Хмяльніцкага. Будучы прадстаўніком заможнай шляхты, негатывна ставіўся да казацкіх выступленняў, бо неслі яны з сабою смерць і пакуты і былі накіраваны супраць такіх, як ён сам. Таму найўна чакаць ад Абуховіча станоўчых эмоцый і хвалебных эпітэтаў там, дзе ён піша пра агонь, які, “запушчаны гультаямі Хмяльніцкага на Літве, так далёка заняўся, што паветы Старадуб, Рэчыцу, Мазыр, Брэст і іншых замкаў на Белай Русі знішчыў дашчэнту. Са шляхты адных загубіў, другіх прымусіў туляцца ў выгнанні па чужых кутах...” (7, 169). Цікава, што Абуховіч адзіны з мемуарыстаў XVII ст. сваю этнічную радзіму назваў “Белай Руссю”, але выступленні яе насельнікаў на баку казакоў супраць польскага падданства лічыў “халопскай сваволяй”, а Б.Хмяльніцкага ахрысціў здрайцам, клятваадступнікам і груба аблаяў, назваўшы яго “лярвай”. Будучы суб’ектыўным у адносінах да сваіх ворагаў, ён, аднак, даволі аб’ектыўна і выразна, як гэта можна зрабіць у творы дыярыушавай формы, падаў агульную карціну ваеннага і палітычнага супрацьстаяння Рэчы Паспалітай і Украіны, якое, як ён лічыць, пачалося адразу пасля 20 мая 1648 года, часу смерці Уладзіслава IV, “як толькі астыла каралеўскае цела”. Як нам здаецца, гэтымі словамі Абуховіч хацеў падкрэсліць маштаб здрады былых каралеўскіх падданных, іх не хрысціянскую, а паганскую сутнасць. І да самай апошняй старонкі іншай характарыстыкі віноўнікам няшчасцяў Рэчы Паспалітай і сваіх ён не дае,

хаця трагічныя для дзяржавы падзеі выпісваюцца старанна, быццам залежным ад якога-небудзь вяльможы ці сенату рэзідэнтам, у абавязкі якога ўваходзіла дасылаць гаспадару дакладную, вывераную інфармацыю з месца падзей. Менавіта такім рэзідэнтам у нас быў аршанскі стараста Філон Кміта-Чарнабыльскі, які ў перыяд з 1563 па 1564 гг. даслаў сенатарам Вялікага княства Літоўскага 27 лістоў не па душэўнай патрэбе, а па службовым абавязку. П.К.Абуховіч не быў рэзідэнтам, ён не дасылаў інфармацыю якім-небудзь высокапастаўленым апекунам і не рэдагаваў яе, а тым болей не звяраў, як і што адбывалася, напрыклад, у чэрвені 1648 г. у бітве на рацэ Жоўтыя воды, у якой сам не ўдзельнічаў. У П.К.Абуховіча няма апісання гэтае бітвы, баталістычныя карціны часцей за ўсё маюцца ў дыярыушах на тое запраграмаваных. Урэшце можна сказаць, што ў “Дыярыушы” П.К.Абуховіча ўвесь матэрыял дзеліцца на дзве часткі: першая – з інфармацыяй, пададзенаю з чужых слоў. Яна, адпаведна, ёсць пераказам, мемуарны герой у ёй адсутнічае. Другая – гэта інфармацыя аб тым жа самым, але пададзеная ў аўтапсіі, як бачанае сваімі вачамі або, яшчэ лепш, мемуарыст выступае ў непасрэднай сувязі з канкрэтнай грамадска-палітычнай ці прыватнай сітуацыяй, сведкам якой быў. Запіс можа быць па гарачых слядах, а можа ісці, як позірк назад – рэтраспектыўных абы толькі занатаваць падзеі для гісторыі і для нашчадкаў. Першае абуховічавае “я”, якое ўказвае на яго прысутнасць і ўдзел у дзяржаўных справах Рэчы Паспалітай, вычытваецца з 1632 года, калі мемуарыст пасля смерці караля Жыгімонта II быў на Трыбунальскіх судах, а потым на каптуровых і, нарэшце, на канвакацыі Уладзіслава IV. З гэтага часу, хоць і нерэгулярна, ідзе выява канструкцыі “аўтар-герой-апавядальнік” у асобе аднаго Абуховіча. Несумненна, героямі запісаў становіліся і іншыя людзі, уведзеныя ў фактуру па самых розных прычынах: заўчаснай смерці, незвычайнасці ўчынку (напрыклад, Пякарскага, які ў 1621 годзе замахнуўся на жыццё караля). Калейдаскапічна мігцяць на старонках “Дыярыуша” прозвішчы князёў, гетманаў, ваяводаў – асоб самага высокага дзяржаўнага стану, што прадвызначалі лёс Рэчы Паспалітай, яе абарону, клопаты за годнасці ў вачах свету і за самога мемуарыста. У гэтым сэнсе “Дыярыуш” смаленскага ваяводы можна назваць элітарным, бо ні аднаго паспалітага імя ён не назваў, не ўдастоіў гонару ўвесці ў аналы гісторыі, як і ніводнай бытавой сітуацыі са свайго прыватнага жыцця не пераказаў, ні разу не пажартаваў, а тым болей не заўсміхаўся. Гэта, у сваю чаргу, дае падставы сцвярджаць, што праца і інтарэсы П.Абуховіча найперш скіраваны на дзяржаўныя справы, і таму яго “Дыярыуш” можна назваць яшчэ і ўвогуле дыярыушам Рэчы Паспалітай 1630 – 1654 гадоў.

3. “Запіскі мае і дыярыуш” Я.У.Пачобута-Адлянцкага

Падобным эвалюцыйным шляхам прайшоў і Я.У.Пачобут-Адлянцкі (1640 – 1703), калега С.Маскевіча па службе ў гусарскім войску, які пакінуў выдатныя ўспаміны аб грамадска-палітычнай, ваеннай і дамовай сітуацыі ў

Рэчы Паспалітай за 1640 – 1684 гг. пад назвай “Notacyje moje i diariusz mojej służby wojennej, co się kolwiek gdzie zdarzyło przy mojej bytności nanotowałem dla pamięci. Co niechaj będzie Panu Bogu ku chwale i ku czci Matce Miłosierdzia, która mię w różnych niebezpieczeństwach dźwigała przyczyną swoją przeważną i eliberowała z wielu moich trudności i kłopotów, bez których co i krok nigdy nie byłem i nie jestem” (7). Польскі даследчык мемуараў Багдан Крулікоўскі “Запіскі” Пачобута назваў “знакамітымі”, “якія ў многіх месцах могуць раўняцца з Паскавымі”, хоць застаюцца малазнымі, як і асоба самога аўтара. У Беларусі ўпершыню былі надрукаваны ў часопісе “Полымя” (“мілітарная” частка ў № 1-2 за 1998 г.). У Польшчы яны былі надрукаваны яшчэ Ю.Крашэўскім у 1877 г., а ў наш час з’явілася іх новае выданне, падрыхтаванае і пракаменціраванае А.Рахубам (7). Польскія літаратуразнаўцы першымі і ацанілі працу Пачобута. У.Чаплінскі, займаючыся жанравай спецыфікай даўнейшых мемуараў, назваў “Запіскі” выдатнай гістарычнай крыніцай з выразнымі элементамі нарацыі”, і заўважыў, “што хоць яны і выкладзены ў форме дыярыуша, але не з’яўляюцца дыярыушам *sensu scripto*”. Я.Рытэль залічыла “Запіскі” да аўтабіяграфій ці мемуараў з перавагаю аўтабіяграфічных элементаў”, а пазней прызнала іх “дыярыушам з агеньчыкам мемуарнай нарацыі”. А.Сайкоўскі назваў іх “дыярыушам ваеннай службы”, што можна было б і прыняць, калі б у Пачобута была інфармацыя выключна пра яго вайсковыя справы, якія ён спыніў у 1667 годзе, пайшоўшы з войска, і вядучы свае запісы – запісы сталі цывільнымі – яшчэ 17 гадоў.

Увогуле, праца Я.У.Пачобута-Адлянцкага – сінкрэтычнага характару: гэта “дыярыуш-мемуары”, з наяўнасцю элементаў і дыярыуша і мемуараў ці сюжэтаў з больш развітымі праявамі яркага апавядальніцтва. Несумненая і іх гістарычная каштоўнасць. Слушна пісаў Чэслаў Хернас, заўважаючы, “што Пачобут у сваіх дамашніх і мілітарных мемуарах падаў многа знамянальных рыс да зборнага шляхецкага партрэта і ў апісанні авантурнага жыцця жаўнера, і ў яго расчараванні, і што да нічога ў службе Айчыне не даслужыўся, і ў паказе яго забабоннасці, якая ўплывала на яго ўчынкі” (19, 534). Як бы падагульняючы значэнне працы Я.У.Пачобута-Адлянцкага, Эдвард Менда прыйшоў да высновы, што яна запаўняе шмат прабелаў у мемуарыстыцы XVII ст.

Сапраўды, без Пачобута нельга найпаўней уявіць ратную кампанію 1658 – 1667 гг. на ўсходніх рубяжах Рэчы Паспалітай і асабліва цікавую геаграфію выправаў літоўскіх харугваў у 1658 – 1660 гг. у Курляндыю (аб гэтым звесткі толькі ў яго).

“Запіскі...” Я.У.Пачобута-Адлянцкага, укладзеныя ў дзённую форму, не былі рэгулярнымі, яны, як мы ўжо казалі, выразна дзеляцца на дзве часткі. Першую, за 1658 – 1667 гг., другую – 1668 – 1684 гг. Абедзве гэтыя часткі аб’яднаны духам, асобай самога мемуарыста. Як Самуіл Маскевіч, як Ян Хрызастам Пасек, Я.У.Пачобут-Адлянцкі пачаў з кароткіх паведамленняў, ці з чужых слоў, ці па дакументах, якія меў (аб сваім

нараджэнні, аб сваіх хросных бацьках, хто быў ксёндз, які хрысціў будучага мемуарыста). Першы запіс у Я.У.Пачобута датуюцца 26 чэрвенем 1640 года, аднак больш-менш рэгулярную храналогію свайго жыцця ён пачаў выкладаць з 1658 г., калі пасля смерці бацькі, “мала пабыўшы ў школах і мала чаму навучыўшыся, а адслужыўшы хлапечыя гады”, быў выпраўлены маці і старэйшымі братамі на ваенную службу з паспалітым рушэннем пад казацкую харугву слонімскага падкаморага Мікалая Шэмета. Запісы ж за 1640, 1648 і 1655 гг. – гэта скупыя паведамленні як бы аўтарскія – не са свайго жыцця. У іх найвыразней адчуваецца дыстанцыя часу, размытасць вобразу героя-апавядальніка і аслабленасць дынамікі падзей. Апошнія два моманты, а яны – важнейшыя для мемуараў тыпу Пачобутавых, пачынаюць праграмавацца ў “Запісках...” з 1658 г. У гэты час іх аўтар знаходзіўся ў войску, кіруючыся ў Курляндую ваяваць супраць шведаў, дзе ў лістападзе гэтага ж года і прыняў баявое хрышчэнне. Першую сваю бітву апісаў Пачобут па-юнацку гарача і эфектна, як афарбаваў “сваю шаблю непряцельскай крывёю” не толькі чырвонай, але і чорнай, бо мала што сам не загінуў. Там жа, у Курляндзі, аўтару “Запісак...” упершыню, яшчэ зусім маладому – восемнаццаці гадоў – прыйшлося адстойваць мужчынскую годнасць і шляхецкі гонар у паядынку з панам Галубіцкім. Менавіта тут і зведаў Пачобут, таксама ўпершыню, чалавечую подласць, што хадзіла ў яго за спінай у асобе Галубіцкага, які ўжо пасля звадкі напаў на яго з тылу, выцяўшы шабляю ў лапатку.

Апавяданне Я.У.Пачобута-Адлянцкага пра Курляндскія падзеі насычана самымі рознымі дэталямі (зборы, рух войска, кватэраванне, пералік ваеначальнікаў і простых жаўнераў). Першым Рэч Паспалітая даверыла цэлыя арміі, другія ў спадзяванні заслугі ад караля маёнткаў, грашовых узнагародаў і чыноў клалі сваё жыццё на полі бітвы часта ў першым жа паядынку. Пачобута шанавала Багародзіца, хаця загінуць ён мог не адзін раз, як гэта здарылася ў 1658 годзе пад Мітавай, ці 8 кастрычніка 1660 года на берагах рэчкі Басі. Гэты дзень, як запісаў мемуарыст, “крывёю абліты, лепшае грона шляхетнай моладзі і сыноў мілай Айчыны немалымі трупамі паклаў, якіх цяжка было і палічыць, бо адных я не ведаў, а другіх і прозвішчаў не помню (8, 114).

Апісанне бітвы харугваў Стэфана Чарнецкага з дружкамі Юрыя Даўгарукага напрошваецца ў Пачобута на параўнанне з лепшымі баталістычнымі карцінамі ў польскамоўных героіка-эпічных паэмах А.Рымшы, Ф.Градоўскага, Я.Радвана і сведчыць аб аўтарскай унутранай, духоўнай, Богам дадзенай літаратурнай рэфлексіі, справы. “Месяца кастрычніка, – піша Пачобут, – 8 дня, апоўначы, выслухаўшы набажэнства і аддаўшыся пад апеку Усявышняму, вышлі харугвы ў поле... Хутка і дзень пачаў асвятляць зямлю, і ягамосць пан гетман, будучы ўжо гатовым да бітвы, паслаў трубача клікаць Даўгарукага з абоза на поле крывавага бою. Тыя ж, не бавячыся, на самым досвітку дзёрзка кінуліся ў атаку і пры набліжэнні да нас ударылі перакрываваемым агнём з двухсот пяці гармат, на што мы

адказалі ўзаемнасцю, з двухсот. Пасля такога прывітання і лёгкага сполаху ў шэрагах, было загадана харугвам і нам, з іменем Божым, атакаваць. Зайгралі вайсковы танец і розную музыку, а мы, спяваючы “O gloriosa” і клічучы Божую Маці на дапамогу, з вясёлым сэрцам і духоўным блаславеннем сутыкнуліся на левым фланзе...” (8, 143).

А.Рымша, толькі ў паэтычнай форме, як бы паўтарае Я.У.Пачобута, калі апісвае прэлюдыю бітвы “літоўскіх Ахілесаў” князя Крыштафа Радзівіла (Перуна):

Свой голас жажліва труба па расе падае,
Барабаны гучаць, і палка ад іх не адстае,
Лёгкі вецер харугвы прыгожыя развівае...

Урэшце ў баталістычных сцэнах А.У.Пачобут ні ў чым не саступае і паляку Я.Х.Пасеку, аўтару “Мемуараў” за 1656 – 1688 гг. Параўнаем апісанне Пасека пачатку бітвы пад Палонкаю з Пачобутавым на рацэ Басі: “Як крыху развіднела, зараз жа загадана трубіць па конях. Рушылася войска, каб мы, Пана Бога ўзяўшы на помач, зараней гэтую пачалі забаву. Ідучы тады, кожны адпраўляў сваё набажэнства: спевы, малітвы; капеланы, едучы на конях, слухалі споведзі. Кожны прычашчаўся, каб быў як найгатоўшы на смерць...” (8, 59). Я.Х.Пасек, як нам здаецца, больш эмацыянальны і экспрэсіўны чым Пачобут, затое наш мемуарыст дакладны, часцей, чым Пасек, імкнуўся да аб’ектыўнасці і жыццёвай праўды. Я.Х.Пасек, здаецца, выдумвае, калі піша пра колькасць войскаў, што ўдзельнічалі ў бітве пад Палонкаю: “было тады на 40 000 Масквы, а нашага і з Літвой толькі 15 000”, у той час як Масква мела толькі палову гэтага. Без самалюбавання, несумненна, не абышлося і ў Пачобута, але яно не гіпербалізаванае, як у Пасека не выклікае насмешкі і добра пасуе постаці і характару аўтара. Са старонак “Запісак...” Я.У.Пачобута вынікае, што ў бітвах, у адрозненне ад Я.Х.Пасека, ён асабліва не вызначыўся, аднак пажартаваў з Альбрэхта Канстанцы Цеханоўскага, аршанскага маршалка, які ў час бітвы на Басі “зваліўся з каня, а потым апраўдваўся, што гэта да яго прыпала нядобрая хвароба ад атруты...” (8, 145). “Здаецца мне, - зрабіў вывад Я.У.Пачобут, - што нядобрая, але ад страху, а не ад атруты, бо за сталом, пры добрым віне, не было лепшага жаўнера” (8, 145).

Смех – не вельмі характэрная для мемуарна-дыярыушавых твораў квітэсэнцыя. Халодны і аднастайны Я.А.Храпавіцкі, заўсёды ў клопатах і нараканнях Ф.Еўлашоўскі, і толькі два гусары – С.Маскевіч, Я.У.Пачобут-Адлянціцкі не шмат, але сябравалі з гумарам, якога сапраўды ў іх эпасе не хапала. Якраз дзякуючы свайму гумару і задзірыстасці Я.У.Пачобут быў чалавекам неардынарным, рэдкім. Ніхто з мемуарыстаў-жаўнераў не паядынкаваў так часта і з добрым для сябе вынікам, як ён. Калі гэта было, каб малазнаны ў краі таварыш гусарскай харугвы быў выкліканы на паядынак самім вялікім гетманам Вялікага княства Літоўскага Казімірам Янам Сапегам. Не кожны асмеліўся б кінуць у вочы магнату такога рангу словы,

падобныя Пачобутавым: “Дзеля Бога, прашу перадаць ягамосцю..., каб мяне ён на паядынак не выклікаў, бо калі мяне паб’е, то невялікую будзе мець славу, што Сапега Пачобута пабіў, але, барані Бога, Пачобут Сапегу паб’е, то ўся дзяржава яго шчасце і перамогу бачыць будзе...” (8, 162).

У гэтым выпадку, здаецца, Пачобут перабольшыў, схітрыў перад тымі, каму ён ахвяраваў сваю працу. Героіка-трыксцёрскія ўчынкі заўважаем у яго неаднойчы, і не бачым у гэтым абсалютна адмоўнага, а больш за тое, праектуем абставіны, пад уплывам чаго фармаваліся Пачобутавы мараль, светапогляд, менталітэт вайскоўца, выхадца з не надта багатага шляхецкага асяроддзя, які не раз са словамі “дай, Езус, шчасліва” запускаў агонь пад стрэхі дамоў мірных жыхароў і фарбаваў шаблю іх крывёю. Прычым кіраваўся ён тут не так патрыятычнымі ідэямі, змаганнем за славытыя шляхецкія вольнасці, колькі практычным: нажыва каштоўнасцяў была рухомай сілай яго ўчынкаў, як і многіх дзесяткаў тысяч валонтарыстаў, што разам з ім ваявалі ў Курляндзі і Маскоўскіх землях.

Адзначым, што пра падзеі, якія адбываліся без яго ўдзелу, Пачобут пісаў рэдка, як, напрыклад, пра неардынарны для Рэчы Паспалітай выпадак, што меўся быў 28 лістапада 1661 года, калі канфедэраты гвалтоўна забілі польскага гетмана, кароннага скарбніка Вінцэнта Гансеўскага і кароннага маршалка Казіміра Хвалібога Жэромскага. Гэтую трагічную падзею Пачобут выклаў выключна эмацыянальна з непрыхаванымі жалем і спачуваннем да ахвяраў і абурэннем да “несумленных сыноў Айчыны”, якія “...самі судзілі, самі былі і катамі”. “Гвалт быў, ёсць і будзе, роўна як і несправядлівасць”, - па-філасофску мудра і коратка ацаніў мемуарыст праз асуджэнне аднаго жахлівага выпадку цэлае грамадства. І тут дарэчы будзе ўспомніць, як нязнаны паўднёва-рускі летапісец, вялікі майстар рэалістычнага апісання не толькі феадальных войнаў, але і розных эпізодаў палітычнай барацьбы і інтрыгі, у адным, падобным да Пачобутавага, сюжэце, уклаў у вусны цэлай княжацкай дружны такую сентэнцыю: “Зол бе человек бесу – и бес того не замыслит, еже зол человек замыслит”. Злосць на нефартуну ў бітвах, за няўзятых непрыяцельскіх крэпасці, за дарэмна забітых, за прадажнасць замежных афіцэраў, за неатрыманыя грошы, пасады і маёнткі вымяшчалі жаўнеры ў шматлікіх канфедэрацыях і рокашах, але найчасцей на мірных жыхарах у чужых землях. Забойства слаўных і вядомых у дзяржаве людзей падначаленымі было выключным. Але яно ішло ад той жа злосці за няспраўджаныя спадзяванні на ўзнагароду. Сам Я.У.Пачобут-Адлянцік ў крывавай расправе над Гансеўскім і Хвалібогам не ўдзельнічаў, але неаднойчы за адно толькі сказанае слова супраць яго самога ўступаў у паядынкі з тымі, каго зусім не ведаў, і гатоў быў, у выпадку перамогі, забіць чалавека да смерці. Здаралася такое не толькі на ваенных дарогах, чаму магло быць хоць нейкае апраўданне, але і ў мірны час, які наступіў для Пачобута са снежня 1665 г. Гэтым годам заканчваецца яго сталая вайсковая служба і “мілітарная” частка “Запісак...”, якая ахоплівае 8 гадоў. У ёй

выразна паўстае шмат у чым сімвалічная постаць гусара, ліцьвіна па паходжанні, а па мове і традыцыях – паляка.

“Месяца лютага 2 дня, у дзень Грамніц, загадала мне таварыства ім службы, абраўшы за дэпутата, дай, Езус, шчасліва”, - такімі словамі распачаў “мірную” частку “Запісак...” і новы этап у сваім жыцці ўжо вольны ад ваенных клопатаў і бітваў Я.У.Пачобут-Адлянцікі. “Мірнай” мы называем яе ўмоўна: не было ваенных кампаній, дык адбываліся стрэсы ў самой Рэчы Паспалітай, што “было нават брыдка і чужым манархам”. Прычынай той “брыдкасці”, паводле Пачобута, стаў рокаш Ежы Любамірскага, які 14 ліпеня 1666 г. закончыўся фатальнай братазабойчай бітвай пад Монтвамі, дзе загінула тры тысячы семсот сорок польскіх афіцэраў і жаўнераў ад рук саміх жа палякаў. У тых трагічных падзеях Пачобут не прымаў удзелу, і ён не выказваў сваёй прыхільнасці да караля ці ракашанаў, захаваў нейтралітэт, толькі невясёла парадаваўся, што не было там літоўскага войска, бо “стала б тады для Рэчы Паспалітай жалоба яшчэ большай”. Сацыяльная псіхалогія, сацыяльнае агульнае тут ужо ў Пачобута ператвараецца ў прыватна-індывідуальнае, а з гэтым мяняецца і форма, жанрава-стылёвыя параметры: інфармацыя набывае ўласцівасці мастацкай нарацыі, пачынаецца ўлада над сюжэтам, як формай выяўлення падзей у часе.

Урэшце, калі параўноўваць “мілітарную” і “мірную” часткі “Запісак...” па панарамнасці і па аб’ёме інфармацыі, па выразнасці індывідуальнага аўтарскага пачатку, то і ў першай, і ў другой ёсць сукупнасць, ёсць і шчодрасць, шчодрасці нібыта больш. Але і там і тут мемуарыст захаваў строгую пагадавую храналогію, а ў яе межах нерэгулярныя запісы па месяцах і днях. Пагадавы запіс як у першай, так і ў другой частках стаў галоўным прынцыпам мемуарнай канструкцыі, і ў той і ў другой частках хапае скупаватых, “лянівых” на слова мясцін з элементарнай фіксацыяй фактаў прыватнага характару (прыезды і ад’езды гасцей, наведванне касцёлаў, дарога з дому і дадому і г.д.). Калі ж дзённы запіс перарастае ў невялікую бытавую навелу ці ў мікрабелетрыстычнае апавяданне. Можна казаць, што і візуальная форма “Запісак...” змянілася, і змяніўся сам Пачобут. Ён становіцца больш дамавітым, больш меланхалічна-лірычным, мудрым, і ўжо з вышыні сваёй мудрасці пачынае асэнсоўваць рэальныя абставіны і людзей. Аднак закладзеныя ў ім прыродай фізічная сіла, схільнасць да прыгод і авантур застаюцца, патрабуюць волі, выхаду, і толькі жаніцьба, моцнае пачуццё да жонкі, Рахелі Юдыты Гадэбскай, дзеці, памяншаюць юнацкі валонтарызм Пачобута, змякчаюць яго характар, павялічваюць рацыяналізм канфліктаў часу і асоб, канфліктаў ваенных, сацыяльна-класавых, барацьбы добра і зла, маральных норм і антымаралі. Пры гэтым факт, рэпліка, дыялог набліжаюцца да мастацкай дэталі, нанізваюцца на нітку сюжэта, як пацерка да пацеркі.

Я.У.Пачобут-Адлянцікі, як ні С.Маскевіч, ні П.К.Абуховіч, ні Я.А.Храпавіцкі вельмі многа старонак у сваёй працы адвёў жонцы. “наймілейшай Рахелі”. Менавіта з ёю звязваем мы паняцце “лірызму” яго

“Запісак...”, якое таксама і рэдкасць для твораў падобнага жанру. Забіяка і авантурыст стаў добрым мужам і сем’янінам. Дзе б ні знаходзіўся: на трыбуналах, на заробках у Жмудзі, на павятовых ці грамадскіх сейміках, ён заўсёды памятаў пра “ўкаханую Рахель” і заўсёды “rekta via” – / лац. прамой дарогай / спяшаўся да яе. Аднак жыццё мемуарыста з Рахелай Юдытай Гадэбскай цягнулася нядоўга: яна памерла 22 кастрычніка 1682 года, на чатырнаццатым годзе сумеснага жыцця з ім. Перад гэтым няшчасцем Я.У.Пачобут-Адлянцікі неаднойчы змяшчаў на старонках сваіх “Запісак...” знакаванні, якія Гасподзь Бог ніспасылаў яму, як бы папярэджваючы аб смерці блізкага чалавека: знакаванне першае – злоўлення на куццю сем шчупакоў, сярод якіх адзін быў чорны. Другое – лебедзі, чарада якіх невядома адкуль праляцела над падвор’ем памарноцкага дома мемуарыста. Пачобут не паверыў у гэтае знакаванне, але пасля скону яго “наймілейшай Рахелі” аб гэтым шкадаваў і пры кожным зручным выпадку падкрэсліваў правамоцнасць людской веры ў незвычайнасць і нечуванасць прыродных рэчаў.

Размова пра знакі – гэта, здаецца, з псіхалагізму Сярэдневечча, гэта ўсё ж паглыбленне ва ўнутраны свет сярэдневечнага чалавека. Цікавасць да ўнутранага свету, яна была на шляху да цікавасці да новай нарацыі, новай нацыянальнай прозы. Тут Я.У.Пачобут сыходзіўся з Ф.Еўлашоўскім і з усімі тымі мемуарыстамі, што засяроджваліся на трансцэндэнтным, на містычным, так уласцівым сярэднявеччу. Мы хочам тут падкрэсліць менавіта ўдзел падобных відзенняў (“виденья”) свету, іх трансфармацыю ў псіхалагізм новае прозы – у псіхалагізм і філасафічнасць. Смерць жонкі стала для Пачобута трагічнай, але не фатальнай: другі раз мемуарыст не жаніўся, але і не застаўся па-за публічнымі дзеямі, праўда, не агульнадзяржаўнага маштабу, а павятовага. Адсюль лаканічнасць запісаў, канстатацыя фактаў, відавочнае нежаданне пра іх асабліва шырока пісаць. Выключэннем стала толькі шырокае, змешчанае ў самым канцы “Запісак...”, пад 1648 годам, апісанне падарожжа мемуарыста ў Карону. Галоўнай мэтай гэтай перэгрынацыі было адведванне Яснай гары, кляштара айцоў паўлінаў у Чанстахове. Адначасна Пачобут упарадкоўваў нейкія свае справы з Інаўроцлаўскімі ваяводамі Станіславам і Міхалам Разражэўскімі (чаго яны датычыліся, не праінфармавана). Трэцяй мэтай гэтага падарожжа было спатканне з каралём Янам III Сабескім, якому мемуарыст “абняў ногі” 16 мая 1684 года ў Явараве і ад якога атрымаў узнагароду і пасаду ашмянскага стольніка. Значэнне гэтага каралеўскага падарунка змяняе толькі той факт, што 28 студзеня 1684 г. гэтую ж пасаду атрымаў Станіслаў Пазняк (таму Пачобут стаў стольнікам толькі тытулярна). Гэта стала прычынай доўгага судовага працэсу, у выніку якога Пачобут у 1685 годзе ўсё ж такі заняў пасаду, наданую каралём.

Нябачанае раней, яго знаходжанне пры каралю, падарожжа па новых мясцінах, экзатычныя рэаліі і нават людзі прычыніліся да аб’ёмнага запісу не толькі для сябе, але і на памяць дзецям, якіх мемуарыст хацеў бачыць у

рыцарскай школе пры каралеўскім двары. Трэба сказаць, што запісы за 1684 год нагадваюць падарожны дзённік, якія вялі многія літоўскія шляхціцы ў час вандраванняў па Еўропе, як, напрыклад, Антон Білевіч. У той жа час маюць рысы “мініпаломніка”, калі такі тэрмін можна скарыстаць, бо адведваў мемуарыст не святую Зямлю, як М.К.Радзівіл-Сіротка, а толькі святыя месцы Вялікай і Малой Польшчы, што спрыяла асэнсаванню перажытага. Пачобут меў у гэты час 44 гады, знаходзіўся на ўзлёце сіл, таму зварот да Бога з пакаяннем, напэўна, змяніў лад яго жыцця ў будучым. Праўда, якім яно было, можна толькі здагадацца, бо пасля заканчэння запісаў мемуарыст жыў яшчэ 19 год.

Эдвард Менда, напрыклад, прыйшоў да вываду небеспадстаўна, а на аснове Пачобутавага тэксту, што мемуаратворчасцю Пачобут пачаў займацца адразу пасля шлюбу з Рахеляй Юдытай Гадэбскай, гэта значыць у 1669 г. Але А.Сайкоўскі – таксама на падставе аналізу “Запісак...” – адступіў назад і датуе іх першую частку 1680 г., а запісы за 1680 – 1684 гг., – сцвярджае вучоны, – укладваліся ўжо як дыярыуш і спехам. Нам здаецца, што Пачобут пачаў афармляць запісы ў тым годзе, якім мемуары заканчваецца, або ў 1685. Падставаю для яго працы сталі ранейшыя нататкі, якія ён вёў на адзіночных лістах паперы або – так у тыя часы папулярныя – запіскі на палях і на пустых старонках календароў і рэлігійных кніжак, якія мемуарыст вазіў з сабою. Не заўсёды Пачобут, аднак, спісаў падзеі ўслед за імі, што ў некаторых фрагментах справакавала яго на памылковыя даты (напрыклад, недакладна пададзены ход ваеннай кампаніі 1664 года, памылкова пададзены год элекцыі Міхала Карыбута-Вішнявецкага). Прычым і не запісаў ён пра многае, важнае, пра атрыманне, напрыклад, ім жа пасады вілкамірскага лоўчага, імёнаў маці, сяцёр, швагроў і г.д. А інфармацыя з 1640 – 1655 гг. магла быць узятая ім з кніжак бацькі або з вуснаў маці ці старэйшага брата Ваўрынца Міхала. Сам Пачобут, асобна ад сваіх “Запісак...”, падаў звесткі пра сваю сям’ю, палічыў гэта неабходным. Сямейную традыцыю пазней працягнуў сын мемуарыста – Дамінік Ваўрынец. Ён пакінуў пасля сябе невялікія, але вельмі важныя для нас, “*Zapiski domowe Dominika Wawrzynca Roczobuta Odłanickiego*” (8), першым запісам якіх стаў лямант на смерць бацькі і слёзныя просьбы сіраты, звернутыя да Бога, аб заступніцтве і абароне ад “людской ганьбы”.

4. Я.А.Храпавіцкі і яго “Дыярыуш”

Нямецкі гісторык літаратуры Георг Гусдарф у артыкуле, прысвечаным аўтабіяграфіі як адной з разнавіднасцяў мемуарных твораў, пісаў: “Кожны чалавек з’яўляецца важным для свету, кожнае жыццё і кожная смерць;

сведчанне, якое кожны складае пра сябе самога, узбагачае агульную спадчыну культуры”. Сказанае, трэба падкрэсліць, так ці інакш адносіцца да ўсіх мемуарыстаў: і Ф.Еўлашоўскага і П.К.Абуховіча, але хіба ў найвышэйшай ступені Яна Антонія Храпавіцкага.

Я.А.Храпавіцкі (1.10.1612) па нараджэнні быў сярэднезаможным шляхціцам, па веравызнанні кальвінам (пазней перайшоў на каталіцызм), па заслугах – паслом на 24 сеймах, дыпламатам, каралеўскім дваранінам, Маршалкам Пасольскага Кола. Ён быў адной з галоўных дзейных асобаў у выключных для Рэчы Паспалітай падзеях: у 1661 годзе як пасол падпісаў мірны дагавор са шведамі ў Аліве, быў камісарам па падрыхтоўцы і правядзенні перагавораў аб “вечным міры” з Масквою (1663–1667), падпісаў Андросаўскае прымірэнне (1667), у выніку якога Украіна была падзелена на польскую і расійскую часткі. Яго заслугі былі высока ацэнены трыма польскімі каралямі: Янам Казімірам Вазам, Міхалам Вішнявецкім і Яна III Сабескім, у выніку чаго Я.А.Храпавіцкі стаў гэтак званым “каралевятам”, якімі былі на Беларусі Радзівілы, у Польшчы князі Карэцкія і Канецпольскія.

“Дыярыуш” Я.А.Храпавіцкага недаследаваны, можна казаць нязнаны, а калі і знаны, то ў вузкім коле медыявістаў. Упершыню да працы Я.А.Храпавіцкага звярнуўся ксёндз Марцін Сташэвіч, кармеліт віленскага касцёла Усіх Святых. У 1787 г. ён зрабіў з арыгінальнага тэксту “Дыярыуша” факсімільны фрагмент і назваў яго “Zebanie ciekawego za panowaniem Jana Kazimierza i Michała Wieszniowieckiego z dyjaryjusza, napisanego przez I.A.Hrapowickiego...”. У 1845 г. Ю.Русецкі, працягваючы працу Сташэвіча, надрукаваў яшчэ адзін і выдаў яго як “Dyjaryjusz wojewody witepskiego...jako material po historii z czasów Jana Kazimierza, Michała Wieszniowieckiego i Jana Sobieskiego, Królej polskich...”. У наш час да працы Храпавіцкага звяртаўся толькі Т.Васілеўскі, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта, які ў 1978 г. апрацаваў, папярэдзіў уступным артыкулам і выдаў пачатак “Дыярыуша” за 1656 – 1664 гг. Цалкам ён умяшчае ў сябе гісторыю асабістага жыцця Я.Храпавіцкага ў сувязі з гісторыяй Рэчы Паспалітай з 1656 па 1685 гг..

ЭліМБел падае звесткі толькі пра аднаго Храпавіцкага – Ігната Яўстахавіча (31.7.1817 – 25.12.1893), беларускага фалькларыста і грамадскага дзеяча, але зусім не ўпамінае Я.А.Храпавіцкага і яго нашчадкаў, хоць сярод іх былі знаныя людзі: кашталены, старасты, войскія, каралеўскія сакратары. Некаторыя з іх пасля апошняга падзелу Рэчы Паспалітай, як, напрыклад, Аляксандр Васільевіч Храпавіцкі (1749 – 1801), статс-сакратар імператрыцы Кацярыны II, верна служылі Расіі.

“Дыярыуш” віцебскага ваяводы без агаворкі можна назваць творам усяго яго жыцця (пісаўся амаль 30 год і амаль штодзённа) і каралеўскім як па аб’ёме, так і па насычанасці інфармацыяй, якая датычыцца асобы самога аўтара і тагачаснага грамадства. Храпавіцкі, урэшце, свой “Дыярыуш” называе “прыватным”: “Дыярыуш прыватны, год 1660. Пачаў я, выехаўшы перад Масквою з Андрыянак, у вёсцы Клопатава, у зямлі Драгічынскай, сапраўды ў клопатах”. Або, “Дыярыуш прыватны, год 1663, які пачаў я яшчэ

ў выгнанні, у дарозе, едучы ў Пуні, у Трокскае ваяводства. Дай, Божа, закончыць яго ў парогах Айчыны”. Ці “Дыярыуш прыватны, год 1664, які, дай, Божа, каб быў шчаслівей за мінулы. Пачаў я ў дарозе, едучы на маскоўскую камісію”. Гэтыя загалоўкі арыгінальнага паходжання падказваюць нам, што Я.Храпавіцкі вазіў з сабой запісную кніжку, у якой рэгулярна рабіў запісы пра “*Otia publica*” і “*Otia domestica*”, якія аб’ядноўваў прыналежнасцю да іх, сваім “я”. Менавіта сам мемуарыст эпіцэнтр падзеі, ён герой, і ён вядзе апавяданне пра яе. Усё гэта і сведчыць пра свядомую ўстаноўку Я.А.Храпавіцкага найперш пісаць пра сябе і пра тое, што дзеялася поруч з самім, а не недзе здалёк ад яго. У гэтым сэнсе суб’ектывізм мемуарыста выразна падкрэслены, відавочны, як падсветка асобнай індывідуальнасці, асобы, чалавека, грамадзяніна.

Аскар Уальд калісьці сказаў: “Вернасць і пастаянства – гэта летаргія звычкі або адсутнасць уяўлення”. На працягу 29 год Я.А.Храпавіцкі з зайздросным пастаянствам веў дзённік сваіх прыватных спраў і спраў Рэчы Паспалітай. Слушнымі тут бачацца нам словы Уальда: прывычка і абавязак кіравалі мемуарыстам, але абвінаваціць яго ў адсутнасці фантазіі мы не можам. Пісаў ён свой дзённік без прэтэнзіі на літаратурнасць і выдумку, такой была традыцыя напісання падобных рэчаў, якая патрабавала рэальных фактаў у іх рэальным ходзе. Факты маглі быць розныя: ваенныя, палітычныя, касцёльныя, сямейныя, прыродныя і нават нябесныя. Апошніх, скажам, у Я.А.Храпавіцкага мала, хоць і быў ён бліжэй да касцёла, але не фанатычна бліжэй, у адносінах з ім заўсёды заставаўся ўраўнаважаным і ў межах таго, чаго патрабавалі час і этыка шляхціца высокага стану. Еўрапейская адукаванасць, побыт у Францыі і Італіі, якія ў XVII ст. ужо сцвердзілі рэнесансавыя ідэі, вызначылі свае адносіны да Бога, дапамаглі Храпавіцкаму заняць свой погляд на касцёл, стаць чалавекам рацыянальным і прагматычным. Акрамя таго, ён быў дзяржаўным чалавекам, пастаянна занятым на сеймах, у камісіях, трыбуналах, двойчы маршалкаваў у Пасольскім Коле, усё гэта таксама вымагала ад яго больш розуму і разважлівасці, чым эмоцыяў і фантазіі. Грамадзянская пазіцыя Я.Храпавіцкага, прыхільніка і ганарліўца каралеўскай улады, выразней праяўляецца ў “*Otia publica*” і асабліва, калі ён піша пра багатае на палітычныя і мілітарныя падзеі жыццё Рэчы Паспалітай другой паловы XVII ст., у якіх прымаў удзел ці пра якія яму паведамлялі шматлікія рэзідэнты. Аб’ём “Дыярыуша” не дазваляе нам ісці ўслед за аўтарам, каб падмацаваць вышэйсказанае прыкладамі. Тым болей, што Я. Храпавіцкі, ўпісваў у яго усе свае справы, найперш падарожжы, удзел у шматлікіх з’ездах, візіты гасцей, атрыманне і адсылку карэспандэнцыі, дамовы з людзьмі аб працы і службе, выплату ім грошай. Акрамя гэтага мемуарыст штодзённа натаваў стан надвор’я і некаторыя важнейшыя выпадкі: смерць выбітных асобаў, паездкі караля і каралевы і г.д. Таму, несумненна, “Дыярыуш” Я.А.Храпавіцкага шмат у чым падобны да канцылярскіх дыярыушаў, шырока распаўсюджаных ў Рэчы Паспалітай і Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XVI - XVII

стст. Аналагічныя былі і ў Масковіі, у прыватнасці дзённік спраў цара Аляксея Міхайлавіча – “Приказ Тайных Дел” (5). Самым старэйшым канцылярскім дыярыушам у ВКЛ з’яўляецца “Дыярыуш” канцылярыі Крыштафа Радзівіла, які захаваўся да нашага часу толькі ў фрагменце. А самым вядомым дыярыушам канцылярскага тыпу, які вёўся асабіста Радзівілам, з’яўляецца “Дыярыуш” італьянскага падарожжа біскупа Ежы Радзівіла, які ахоплівае час з 11 кастрычніка па 7 снежня 1575 года. Праўда, калі мы гаворым пра канцылярызм “Дыярыуша” Я.А.Храпавіцкага, то маем на ўвазе яго абсалютную рэгулярнасць, бо за ўвесь час запісаў прапусціў ён хіба што тры дні. Ніхто нікога не прымушаў выконваць нудныя абавязкі пісара, не бачым мы тут і душэўнага парыву. Запісванне было неабходным для таго, каб трымаць руку на пульсе часу, каб быць кампетэнтным у палітычных і ваенных справах дзяржавы. Т.Васілеўскі, сучасны выдавец “Дыярыуша” Я.Храпавіцкага, справядліва адзначыў, што спосаб правядзення запісаў Храпавіцкім даў яму магчымасць выразна падаць тагачасную “палітычную фактаграфію”, “польскую ментальнасць” і “вобраз паўночна-ўсходняй Польшчы”, на тэрыторыі якой мемуарыст сапраўды правёў амаль усё жыццё. Што датычыцца рэфлексіі і каментарыяў Я.А.Храпавіцкага, то яны слабыя і рэдкія. Але штодзённыя запісы ў яго затое педантычныя і дакладныя, у іх мы лёгка вычитваем абставіны рэальнасці, спосаб жыцця аўтара-героя “Дыярыуша”, яго ідэалогію, мараль, адным словам, ментальнасць канкрэтнага чалавека, прадстаўніка вышэйшых шляхецкіх колаў Рэчы Паспалітай XVII ст.

Весці запісы Я.А.Храпавіцкі пачаў 1 студзеня 1656 года. Новы год прыпаў на сераду, якая запомнілася марозам і лютым ветрам, але не падзеямі, з якіх мемуарыст адзначыў толькі смерць Януша Радзівіла. Наступныя трыццаць дзён запісаў – гэта ў асноўным аб стане надвор’я. Толькі з ліпеня разам з метэаралагічнай зводкай уводзяцца паведамленні пра падзеі ў дзяржаве. 1 ліпеня 1656 г. – пра трактаты са шведамі, у якіх умовы ставілі палякі, а ў снежні – запіс пра перамогу Рэчы Паспалітай над Карлам Густавам пад Грудзёндам. Тон пісьма – радасны, узнёслы, шматслоўны. Баталістычныя сцэны ў Я.А.Храпавіцкага, несумненна, не падобныя да такіх ж у С.Маскевіча, Я.У.Пачобута-Адлянцкага ці польскага “жартаўніка” Я.Х.Пасека. У апошніх яны дынамічныя, нібы гул бітвы, шалёнасць жаўнера. У Храпавіцкага – статычнасць, бездыханнасць, ніякага пачуцця не ўкладзена. Мемуарыст-дыпламат, а не жаўнер, піша не з аўтапсіі, а з паведамленняў іншых людзей, выконвае рэгістрацыю. Хоць унутранае задавальненне ад перамог вычитваем мы і ў гэтым выпадку, як і боль, і трывогу за неспакой, гвалты і рабаўніцтвы, што не абмінулі самога аўтара і дамашніх. Ні адзін год правёў Храпавіцкі in exilio (на выгнанні – В.Т.) – ва ўтрапленні і нэндзы, не адзін месяц туляўся па чужых кутах. 1656, 1657 і 1659 гг. сыйшлі ў яго не дома, і гэтаму перашкаджалі то Масква, то шведы, і 1660 год сустрэў храніст разам з вайною. Абставіны ваеннай кампаніі, якую ў тым годзе праводзіў на беларускіх землях князь Іван Андрэевіч Хаванскі-Таратуй, выпісаў

Храпавіцкі як сапраўдны гісторык, выйшаўшы за дыярыушавыя рамкі, вызваліўшыся ад статычнасці і куцага пераказу падзей. Рэальны рух войска Хаванскага-Таратуга, штурмы і бітвы і хто са знатнейшых быў забіты ці ўзяты ў палон і як ва ўсім гэтым адчуваў сябе сам князь – усё гэта стала зместам мемуарнай формы. Інакш кажучы, мемуарыст пачаў адухаўляць, поўніць свае запісы, манатонны пралог “Дыярыуша” змяніўся ў пачуццёва-эмацыянальныя выклады і каментарый, і куды больш аўтар-апавядацельскі сталі бліжэйшымі. Прычым закарцініліся, узрухоміліся эмоцыямі не толькі ваенныя кампаніі, але і больш панабрыньвалі дыпламатычныя місіі, як бы ажылі сеймы і нават звесткі пра візіты гасцей, пра стан душы ці здароўе членаў сям’і.

Напрыклад: “Мая жонка сёння ледзьве не памерла ад лекаў доктара пана кароннага падкаморніка – о лакеі! О блазны! Няхай вас саміх заб’юць такія лекі!” (8, 174). Самога мемуарыста здароўе падводзіла часта. У ліпені 1660 г. ён хварэў амаль штодзённа. “І.Ч. – Браў я лекі, прызначаныя доктарам, якія мне добра дапамаглі, але пасля палудня, пад вечар, напаў на мяне націск ліхаманкі, зноў было то холадна, то гарача, але не як раней і нядоўга”. “З.С. – Ізноў націск, і вельмі ён мяне змучыў, доўга калаціла і потым доўга паліла потам, адчуваў сябе вельмі дрэнна”. “5.Пн. – Зранку пачала прыціскаць мяне ліхаманка, а дзевятай прыняў я сакрэтны парашок, дадзены доктарам, які супраць любой ліхаманкі; ён паходзіць з Перу, з Індыі, маецца ў Рыме ў айцоў езуітаў. А вырабляюць яго з кары дрэва, якое называецца хінін. Мала мяне трасло, але гарача было аж да змроку і вельмі я сябе дрэнна адчуваў...” (8, 248–249).

Калі ўлічыць, што нарадзіўся Храпавіцкі ў 1612 г., то пік яго хваробы прыпаў на пяты дзесятак жыцця. За яго плячыма былі ўжо капітуляцыя Смаленска (3.X.1654) і Віцебска (28.XI.1654), шматразовае дэпутацтва на сеймах Рэчы Паспалітай і многія іншыя дзяржаўныя справы. Зразумела, што хвароба не садзейнічала актыўнасці Я.Храпавіцкага, але ён і не заставаўся сляпым абсерватарам падзей, што адбываліся пры каралеўскім двары і ўнутры Вялікага княства Літоўскага. 28 красавіка 1661 г. Храпавіцкі быў абраны ад Смаленскага ваяводства паслом на ардынацыйны сейм. Пад час сейма, які цягнуўся ад 2 мая да 18 ліпеня 1661 г., Храпавіцкі падпісаў “Маніфест Вялікага княства Літоўскага”, што ў выпадку, калі Карона адмовіцца ад элекцыі пры жыцці караля Яна Казіміра, то выберуць для Княства асобнага манарха. Але найбольш часу аддаваў Храпавіцкі камісіі, якая была прызначана для перагавораў з Масквою. Па гэтай прычыне ён не быў абраны ў 1662 г. паслом на сейм. Першы раз адправіўся Храпавіцкі на камісію зімой гэтага ж года, трактаваў з расійскімі камісарамі ў Талачыне і Бялынічах, аднак, як запісаў ён сам, “да пэўных размоваў тут не дайшло”. У гэты час Храпавіцкі выконваў функцыі сакратара камісіі. Паўторна на камісію перамоваў з Масквою рушыў ён 28 снежня 1664 года. Месяц прабыў пры баку караля Яна Казіміра, які не хацеў адпускаць ад сябе камісараў на выпадак узнёўлення перамоваў, і толькі 11 чэрвеня на Смаленшчыне, у

Дуравічах, пачаў Храпавіцкі дэбаты з Масквою. Вылучыўся ён тут сваёй асабліва актыўнай пазіцыяй і спрэчкамі ў перамовах з князем Юрыем Аляксеевічам Даўгарукім. Тэкстаў дыпламатычнага красамоўства ў “Дыярыушы” ніводнага. У гэтым выпадку, відаць, слухнае меркаванне Т.Васілеўскага, што Я.А.Храпавіцкі веў не адзін дыярыуш. Той, пра які вядзем гаворку мы, быў для яго найперш дзённікам для запісвання прыватных спраў. Акрамя яго ён веў публічны “Дыярыуш”, а магчыма, і некалькі, якія былі прызначаны для адлюстравання шырокага кола падзей і людзей. На сённяшні дзень такім знымым “Дыярыушам” Я.А.Храпавіцкага з’яўляецца “Дыярыуш” канвакацыйнага сейма 1668 года, але могуць існаваць, трэба шукаць, і іншыя. Прыкладам публічнага дыярыуша Я.А.Храпавіцкага можа быць “Дыярыуш прыватны. Аппо 1664, які, дай Божа, шчаслівейшыя за мінулыя. Пачаў я ў дарозе, едучы на маскоўскую камісію”. І на гэты раз уклаў мемуарыст у назву азначэнне “прыватны”, але пазней як быццам пра гэта і забыўся, і ў запісах за 1664 год няма нічога ад яго самога. Як і раней, ёсць пра ліставанне, пра наведванне касцёлаў, пра надвор’е, але ўсё гэта займае хіба пяць працэнтаў запісаў, астатняе ж прысвечана падзеям Рэчы Паспалітай. Прычым “*Otia publica*” выкладзены фактурна. Шырока абазначаны тут маршрут сенатара на маскоўскія перамовы пачынаючы ад Талачына, даецца падрабязная справаздача аб падгатоўцы да іх і асноўных фігурантах і, зразумела, аб саміх перамовах. Іх сцэнарыі у Я.А.Храпавіцкага дакладны і прыгожы, як і яго паводзіны адносна Масквы. Ніякай пагарды, лаянкі, прыніжэння, і толькі аднойчы, быццам сарваўшыся, мемуарыст назваў маскоўскіх камісараў “недасведчанымі і непалітычнымі ў сваім пісанні”, назваў за тое, што апошнія ў рэскрыпце адступілі ад праўды. У астатнім мемуарыст-дыпламат, дзяржаўны чалавек. У час перамоваў, нягледзячы на занятасць, штодзённа занатоўваў бег падзей і ўсё, што адбывалася канкрэтна з ім, часам уплятаючы ў дзённік падзеі ў краі, пачутыя ад шматлікіх рэзідэнтаў ці сведкам якіх быў. Інакш кажучы, уключаў у свой “Дыярыуш” усё, што было магчыма, і з гэтай нагоды праца Я.А.Храпавіцкага ў XVII ст. не мае да сябе падобных. Рацыяналізм, прагматызм, педантычнасць і скрупулёзнасць, характэрныя гэтаму чалавеку, зафіксавала і папера.

Аднак жа гэтыя запісы не сталі ні гістарычнымі, ні бытавымі навісамі. Карціннасць “Дыярыуша” Я.А.Храпавіцкага паўстае толькі тады, калі мы злучым усё напісанае ў адно цэлае. Тады скупое слова рэгістрацыі ажывае, рэальнае жыццё ў Рэчы Паспалітай і ўдзел у ім самога мемуарыста становіцца панарамным, маштабным, што ў цэлым дае малюнак, дае карціну – прыватнае дало агульнае, з беглых, лапідарных запісаў паўстала набліжанае да эпасу тварэнне – датычнае як духу эпасу з яго гераізмам, вылучэннем вышэйшых імгненняў (скасавання дзяржавы, народа, так і таго, што пачынае нарацыю як з’яву новага часу, мастацкую прозу.)

Менавіта ў сувязі з гэтым тыя, хто займаўся “Дыярыушам” Я.А.Храпавіцкага, часта называлі яго твор і гісторыяй. Леапольд Губерт,

напрыклад, пісаў аб “Мемуарах” Я.А.Храпавіцкага як аб “нацэннай гістарычнай крыніцы”. В.Урублеўскі “гісторыю” у “Мемуарах” Я.Х.Пасека і “гісторыю” у “Дыярыушы” Я.А. Храпавіцкага паставіў на адну паліцу. А.Адамовіч параўнаў яго з “Мемуарамі” Крыштафа Завішы з перавагаю публічных спраў.

Сапраўды, на іншае месца ў “Дыярыушы” Я.А.Храпавіцкі паставіў гісторыю свайго прыватнага лёсу, пераказаў яго ў форме штодзённых запісаў. У момант гэтага пераказу нават яго індывідуальны талент аўтара-апавядальніка мог быць бездапаможным перад тысячамі фактаў, якія патрэбна было ўмясціць у канкрэтную часавую прастору, падзеленую на дні. Такі спосаб запісаў абмяжоўваў само апавядальніцтва, не дазваляў яму стаць аповесцю ці эпікай. Аднак XVII ст. – гэта час секулярызацыі дыярыушавай формы, час адыходу ад дыярыушавага канона, пра гэта сведчаць творы жаўнераў, якія бралі ўдзел у войнах, што Рэч Паспалітая вяла ў Еўропе, асабліва на яе ўсходніх тэрыторыях, з Маскоўскім княствам. На першы план тут, несумненна, выходзяць “Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Mąskwą i traktatów w r. 1601 przez ośm i dwadzieścia niedziel” Г.Пельгжымоўскага, “Diariusz J.P.Sapiehy”, “Początek i progres wojny moskiewskiej” Станіслава Жулкеўскага і многія іншыя, якія сёння яшчэ застаюцца несправядліва забытымі, чакаюць свайго часу і свайго даследчыка.

6. Літаратура

1. Анталогія даўняй беларускай літаратуры. XI - першая палова XVIII стагоддзя. Мн., 2003.
2. Беларускія летапісы і хронікі. Мн., 1997.
3. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. Канонические. М., 1994.
4. Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры: У 2 т. Т.1. Мн., 1968.
5. Златоструй. Древняя Русь X-XIII веков. М., 1990.
6. Кусков В.В. История древнерусской литературы. М., 1989.
7. Кніга жыццй і хаджэнняў. Мн., 1994.
8. Лихачёв Д.С. Развитие русской литературы X-XVII веков. Эпохи и стили. Л., 1973.
9. Мальдзіс А.А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. Мн., 1982.
10. Pasek Jan Chryzostom. Pamiętniki. Warszawa, 1987.
11. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці. Мн., 1975.
12. Помнікі мемуарнай літаратуры XVII ст. Мн., 1983.
13. Полное собрание русских летописей. М., 1975. Т.32.
14. Полное собрание русских летописей. М., 1980. Т.35
15. Старажытная беларуская літаратура. Зборнік. Мн., 1990.